

บทที่ 2

แนวคิดทฤษฎี และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเรื่อง บทบาทของผู้นำในการจัดการความรู้ของเกษตรกรทำนาเกษตรอินทรีย์ : กรณีศึกษากลุ่มเกษตรกรธรรมชาติตำบลท่อม อำเภอปรางสาท จังหวัดสุรินทร์ ผู้ศึกษาวิจัยได้ศึกษาบทวน แนวคิด ทฤษฎีและผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง สำหรับใช้เป็นแนวทางในการวางกรอบคิดเพื่ออธิบายปรากฏการณ์และเพื่อเป็นพื้นฐานในการวิจัย จึงได้แบ่งสาระสำคัญในการศึกษาครั้งนี้ คือ

1. แนวคิดเกษตรกรรมยั่งยืนและแนวคิดเกษตรอินทรีย์
2. แนวคิดกระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้
3. แนวคิดผู้นำ บทบาทของผู้นำ
4. ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษากลุ่มคนประกอบอาชีพเกษตรกรรมยั่งยืน ในรูปแบบของเกษตรอินทรีย์ ที่เป็นการทำการเกษตรแบบหันหลังให้กับเกษตรแผนใหม่ โดยต้องเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตในการผลิตแบบเดิม ๆ ที่ทำกันตลอดมา และเพื่อจะได้เข้าใจหลักการแนวคิดวิถีในการทำการเกษตรอินทรีย์ของเกษตรกร ซึ่งในพื้นฐานต้องทำความเข้าใจในหลักการแนวคิดเกี่ยวกับเกษตรอินทรีย์ เพื่อจะสามารถอธิบายให้เห็นได้ว่า เกษตรกรหรือชุมชนที่ผู้ศึกษาทำการศึกษายู่นั้นมีการทำการเกษตรอินทรีย์ในลักษณะใด เพื่อเป็นการทำความเข้าใจในการทำการเกษตรอินทรีย์ของเกษตรกรในชุมชน

จากนั้นทำความเข้าใจในเรื่องเกษตรอินทรีย์แล้ว ประเด็นที่สำคัญในการศึกษาที่ต้องทำความเข้าใจคือ กระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ ที่ต้องทำความเข้าใจควบคู่ไปด้วยกัน ด้วยเหตุที่ว่าผู้ศึกษาสนใจในการจัดการความรู้ของเกษตรกรด้านเกษตรอินทรีย์ อันเป็นกระแสที่ใช้ประโยชน์กันอย่างกว้างขวางในปัจจุบัน

นอกจากนี้ในขณะที่ทำความเข้าใจในส่วนของเกษตรอินทรีย์และกระบวนการเรียนรู้ และการจัดการความรู้ ที่มีความต่อเนื่องกัน พร้อมกันนั้นในอีกมุมหนึ่งผู้ศึกษาต้องทำความเข้าใจ คือ บทบาทของผู้นำ ซึ่งเป็นบุคคลที่เด่นในการทำงานและจะมาเป็นผู้ทำให้การจัดการความรู้ประสบความสำเร็จมากยิ่งขึ้น ดังนั้นการจะอธิบายในเรื่อง “บทบาทของผู้นำในการจัดการความรู้ของเกษตรกรทำนาเกษตรอินทรีย์” จำเป็นต้องนำแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ มาประยุกต์ใช้เพื่ออธิบายให้เข้ากับสถานการณ์ปัจจุบัน ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเกษตรกรรมยั่งยืนและแนวคิดเกษตรอินทรีย์

1.1 เกษตรแผนใหม่

การเกษตรในสมัยโบราณเป็นการทำการเกษตรเพื่อยังชีพ หรือเพื่อตอบสนองความต้องการของครอบครัว ส่วนมากพึ่งพิงอาศัยธรรมชาติ ผลผลิตที่ได้ไม่มากนักและผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมน้อย แต่ในยุคปัจจุบันโลกมีความเจริญก้าวหน้ามากขึ้น มีการพัฒนาความรู้ทางเทคโนโลยีอย่างต่อเนื่องประกอบกับการเพิ่มจำนวนของประชากรมากขึ้น ส่งผลให้มีการปฏิวัติทำการเกษตร แบบดั้งเดิมมาสู่การเกษตรแผนใหม่หรือที่เรียกว่า เกษตรเคมี (Chemical agriculture) ซึ่งระบบเกษตรแผนใหม่มีความเป็นไปได้ทางเทคนิคและทางเศรษฐศาสตร์ แต่ก่อให้เกิดปัญหาต่อสิ่งต่าง ๆ มากมาย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.1.1 ความเป็นไปได้ทางด้านเทคนิคของระบบเกษตรแผนใหม่ พิจารณาได้จาก

1) ผลผลิต การผลิตในระบบเกษตรแผนใหม่เป็นการผลิตแบบเฉพาะอย่าง ที่ปลูกพืชหรือเลี้ยงสัตว์เพียงชนิดเดียวภายในฟาร์มแต่ผลิตเป็นจำนวนมาก โดยมีเป้าหมายการผลิตเพื่อการค้า ผลผลิตที่ได้ส่วนใหญ่หรือทั้งหมดจะนำออกขายเพื่อแสวงหารายได้ ซึ่งผลผลิตเหล่านี้จะเข้าสู่วิถีตลาดทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับประเทศ และในการส่งออก ก่อให้เกิดผลดีต่อสังคมจากการที่มีผลผลิตเพื่อการบริโภคเพิ่มขึ้น หากแต่เกษตรกรเองจะเก็บผลผลิตเพื่อบริโภคภายในครัวเรือนน้อยมาก ทำให้เกษตรกรต้องพึ่งพาระบบตลาดสูงในการขายผลผลิตจากฟาร์มของตน และซื้อผลผลิตจากตลาดเพื่อการบริโภค

2) เทคโนโลยีการผลิต ในระบบเกษตรแผนใหม่นิยมใช้เทคโนโลยีการผลิตที่ทันสมัยซึ่งคิดค้นได้ภายในห้องทดลองแล้วผลิตออกจำหน่ายโดยบริษัทเอกชน เช่น ปุ๋ยเคมี เมล็ดพันธุ์ลูกผสม เป็นต้น โดยเกษตรกรในระบบนี้มีลักษณะการผลิตแบบทุนเข้มข้น ที่ต้องซื้อปัจจัยการผลิตดังกล่าวเป็นจำนวนมากและต้องทำให้ตรงตามสัดส่วนที่ถูกกำหนดโดยระดับของเทคโนโลยีการผลิต มิฉะนั้นแล้วผลตอบแทนที่ได้อาจไม่คุ้มค่าต่อการลงทุน ส่งผลให้เกษตรกรต้องพึ่งตลาดปัจจัยสูงและเสียค่าใช้จ่ายในการผลิตมาก อีกทั้งเทคโนโลยีการผลิตดังกล่าวมีลักษณะเป็นเทคโนโลยีสำเร็จรูป จึงทำให้เกษตรกรขาดแรงจูงใจในการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นมาพัฒนาการจัดการฟาร์มของตน

3) ความเสี่ยง ในระบบเกษตรแผนใหม่นั้นเกษตรกรมักจะเผชิญกับความเสี่ยงสูงทั้งความเสี่ยงด้านผลผลิตจากการปลูกพืชหรือเลี้ยงชนิดเดียว ซึ่งเมื่อเกิดโรคและแมลงระบาดหรือภัยธรรมชาติจะทำให้ผลผลิตได้รับความเสียหายมาก และความเสี่ยงด้านราคาจากการที่เกษตรกร

ส่วนใหญ่มีเป้าหมายการผลิตเพื่อการค้า จึงต้องพึ่งพาตลาดสูงในการขายผลผลิตและซื้อปัจจัยการผลิต แต่ผลผลิตที่ขายและปัจจัยการผลิตที่ซื้อปริมาณน้อยมากเมื่อเทียบกับอุปสงค์และอุปทานทั้งหมดในระบบตลาดส่งผลให้เกษตรกรอยู่ในฐานะ “Price taker” ที่ต้องยอมรับราคาตลาดที่มีความผันผวนอยู่เสมอ ดังนั้นเกษตรกรที่ทำการเกษตรในระบบเกษตรแผนใหม่ควรมีพฤติกรรมยอมรับความเสี่ยงได้ในระดับหนึ่ง

1.1.2 ความเป็นไปได้ทางเศรษฐศาสตร์ ความเป็นไปได้ทางเศรษฐศาสตร์ของระบบเกษตรแผนใหม่ พิจารณาได้จาก

1) แรงจูงใจในทางเศรษฐกิจ ในระบบเกษตรแผนใหม่ส่วนใหญ่เป็นการผลิตโดยมีเป้าหมายเพื่อการค้า ซึ่งเกษตรกรจะแสวงหากำไรสูงสุดในระยะสั้น เนื่องจากตลาดสินค้าเกษตรส่วนใหญ่มีลักษณะใกล้เคียงกับตลาดแข่งขันสมบูรณ์ เกษตรกรซึ่งอยู่ในฐานะ “Price taker” จึงต้องขายผลผลิตตามราคาที่มีความผันผวนอยู่เสมอ ถ้าราคาตลาดสูงกว่าต้นทุนเฉลี่ยของเกษตรกรจะทำให้เกษตรกรได้รับกำไรทางเศรษฐศาสตร์ ถ้าราคาตลาดเท่ากับต้นทุนเฉลี่ยของเกษตรกร จะทำให้เกษตรกรได้เพียงกำไรปกติ หากราคาตลาดต่ำกว่าต้นทุนเฉลี่ยของเกษตรกรจะทำให้เกษตรกรขาดทุน ดังนั้นจะเห็นว่าเกษตรกรในระบบเกษตรแผนใหม่จะมีแรงจูงใจในทางเศรษฐกิจคือกำไรจากการผลิตซึ่งได้ไม่แน่นอน

2) ประสิทธิภาพการผลิต ระบบเกษตรแผนใหม่นิยมใช้เทคโนโลยีสำเร็จรูปที่สามารถยกระดับผลิตภาพของปัจจัยการผลิตให้สูงขึ้น แต่การผลิตส่วนใหญ่เป็นการผลิตตามฤดูกาลที่ใช้ปัจจัยการผลิตไม่สม่ำเสมอตลอดทั้งปี โดยใช้ปัจจัยการผลิตเต็มที่เฉพาะช่วงฤดูการเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวและเกิดการว่างงานนอกฤดูกาลดังกล่าว จึงกล่าวได้ว่าเกษตรแผนใหม่ทำให้ปัจจัยการผลิตมีประสิทธิภาพเพิ่มขึ้น แต่ไม่สามารถใช้ปัจจัยการผลิตเหล่านี้อย่างมีประสิทธิภาพต่อเนื่องได้ตลอดทั้งปี

3) การประหยัดจากขนาดการผลิต รูปแบบของเกษตรแผนใหม่ที่เน้นการใช้ปัจจัยการผลิตเป็นจำนวนมาก เช่น ใช้ที่ดินขนาดใหญ่และทุนเข้มข้น เพื่อผลิตผลผลิตเกษตรเพียงชนิดเดียวแต่ผลิตเป็นจำนวนมาก เหล่านี้ก่อให้เกิดการประหยัดจากขนาดการผลิต ที่ทำให้ต้นทุนเฉลี่ยลดลง ทั้งนี้การประหยัดจากขนาดการผลิตจะทำให้เกษตรกรรายใหญ่ที่มีความสามารถขยายขนาดการผลิต มีความได้เปรียบกว่าเกษตรกรรายย่อยที่ไม่มีความพร้อมพอที่จะขยายขนาดการผลิต เมื่อนำผลผลิตออกขายแข่งขันกันในตลาด

1.1.3 ความเป็นไปได้ทางด้านสิ่งแวดล้อม ระบบเกษตรแผนใหม่มีเป้าหมายการผลิตเพื่อการค้าเป็นหลัก ดังนั้นเกษตรกรในระบบนี้จึงให้ความสนใจเฉพาะต้นทุนและผลตอบแทนที่

เป็นตัวเงินซึ่งมีผลต่อเกษตรกรโดยตรง โดยละเลยผลกระทบภายนอกจากการผลิตที่เกิดขึ้นต่อสังคม

ดังนั้นเกษตรกรที่ทำเกษตรแผนใหม่มักจะตัดสินใจผลิต โดยมีหน้าที่การผลิตเพื่อให้ได้ผลผลิตนั้น เกษตรกรจะพิจารณาแต่ปัจจัยการผลิต โดยไม่นำผลกระทบภายนอกที่เกิดจากการผลิต เช่น คุณภาพของทรัพยากรการเกษตร ผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมและสุขภาพของเกษตรกรจากการผลิตมาร่วมพิจารณาด้วย สำหรับผลกระทบภายนอกที่เกิดจากการทำเกษตรแผนใหม่ที่สำคัญ เช่น

1. ผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติที่ได้รับผลกระทบจากการทำเกษตรกรรมจะหลักโดยตรง ได้แก่ ทรัพยากรดิน โดยปัจจัยที่มีผลต่อความเสื่อมสภาพของดินในประเทศไทยประกอบด้วย

1) ปัจจัยธรรมชาติ ประเทศไทยมีพื้นที่ที่ดินมีปัญหาอยู่ในหลายพื้นที่ของประเทศ ซึ่งดินเหล่านี้มีลักษณะเป็นกรดจัดถูกชะล้างพังทลายและสูญเสียธาตุอาหารได้ง่าย มีสมรรถนะในการแลกเปลี่ยนประจุต่ำ และอุ้มน้ำไว้ให้พืชได้น้อย

2) ปัจจัยการใช้ดิน แม้ว่าพื้นที่ของประเทศไทยส่วนใหญ่จะมีดินมีปัญหาเกิดการพังทลายและสูญเสียธาตุอาหารได้ง่ายดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ดินยังคงความอุดมสมบูรณ์ไว้ได้ระดับหนึ่งเพราะมีต้นไม้และป่าไม้ช่วยปกป้องดินไว้ หากแต่การจัดการที่ดินที่ปรับเปลี่ยนจากการทำการเกษตรแบบหลากหลายมาทำการเกษตรแผนใหม่นั้น ก่อให้เกิดปัญหาต่อดินได้ง่าย

2. สุขภาพของเกษตรกรจากการผลิต เกษตรกรในระบบเกษตรแผนใหม่มักใช้สารเคมีป้องกันและกำจัดศัตรูพืช เช่น ยาฆ่าแมลง ยากำจัดวัชพืชยากำจัดโรคพืชอยู่เสมอ สารเคมีดังกล่าวนอกจากจะทำลายศัตรูพืชแล้วยังส่งผลกระทบต่อเกษตรกรผู้ใช้ กล่าวคือเมื่อได้รับสารเคมีดังกล่าวทางการสูดดม ทางการกิน หรือทางผิวหนัง จะมีโอกาสเกิดพิษเฉียบพลันหรือพิษเรื้อรัง อันเป็นอันตรายต่อระบบทางเดินหายใจ ระบบทางเดินอาหารระบบประสาท ระบบหัวใจ หรือเสียชีวิตได้ (อ้างถึงใน สุจิตรา สันธนาภรณ์, 2541, น. 15-19)

ซึ่งระบบเกษตรแผนใหม่นี้เป็นการทำการเกษตรที่ให้ผลตอบแทนสูงสามารถทำกำไรให้ผู้ผลิตได้เป็นจำนวนมาก แต่อย่างไรก็ตามผลของการทำการเกษตรแผนใหม่ได้ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมาอย่างมากมาย เช่น การทำลายพื้นที่ป่าทำการเพาะปลูก ปัญหาการตกค้างของสารเคมี ยาฆ่าแมลง รวมทั้งการปลูกพืชเชิงเดี่ยว (Monocarp) เช่น การปลูกอ้อยอย่างเดียว การปลูกมันสำปะหลังอย่างเดียว ฯลฯ ติดต่อกันเรื่อย ๆ นับร้อยนับพันไร่ ซึ่งส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างยิ่ง และทำให้เกษตรกรผู้ผลิตและผู้บริโภคขาดสัมพันธ์กันโดยตรง แม้แต่ตัวเกษตรกรเอง ก็แปลกแยกกับผลผลิตที่ตนได้ ตัวอย่างเช่น เกษตรผู้ปลูกมัน

สำปะหลังเพื่อส่งออกมิได้รู้ว่าผลผลิตจากไร่นาของตนไปสู่ผู้บริโภคอย่างไร ผู้บริโภคเองก็ไม่ได้ตระหนักว่าเกษตรกรมีความสำคัญเช่นไรต่อวิถีชีวิตแบบทันสมัยที่ตนดำเนินอยู่ ดังนั้นทั้งสองฝ่ายจึงต่างก็ขาดจิตสำนึกที่จะต้องรับผิดชอบต่อกัน ผู้บริโภคไม่รับรู้ถึงปัญหาความทุกข์ยากที่เกษตรกรได้รับ ในขณะที่เกษตรกรก็มีได้ค่านึงว่าผลผลิตที่ปนเปื้อนสารพิษนั้นเป็นอันตรายแก่ผู้บริโภคเพียงใด

และการทำการเกษตรแผนใหม่นี้เป็นการใช้ทรัพยากรดินโดยไม่คำนึงถึงผลเสียของปุ๋ยเคมีสังเคราะห์ก่อให้เกิดความไม่สมดุลในแร่ธาตุและกายภาพของดินทำให้สิ่งมีชีวิตที่มีประโยชน์ในดินนั้นสูญหายและไร้สมรรถภาพความไม่สมดุลนี้เป็นอันตรายอย่างยิ่ง กระบวนการนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะก่อให้เกิดความเสียหายอย่างต่อเนื่องผืนดินที่ถูกผลาญไปนั้นได้สูญเสียความสามารถในการดูดซับแร่ธาตุ ทำให้ผลิตผลมี แร่ธาตุ วิตามินและพลังชีวิตต่ำ เป็นผลทำให้การคุกคามของแมลงเชื้อโรคเกิดขึ้นได้ง่าย จึงจะนำไปสู่ใช้สารเคมีสังเคราะห์กำจัดวัชพืช ขอบบพร่องเช่นนี้ก่อให้เกิดวิกฤติในห่วงโซ่อาหารและระบบการเกษตรของเรา ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาทางสุขภาพและสิ่งแวดล้อมอย่างยิ่งในโลกปัจจุบัน ในทางการผลิตนั้นเกษตรแผนใหม่นั้นจะมีลักษณะเด่น ๆ ดังนี้

1. ทำการเกษตรที่มุ่งผลิตเพื่อขายและจัดหาปัจจัยเพื่อการยังชีพและปัจจัยการผลิตโดยอาศัยกลไกตลาด (Communization) จากภายนอกชุมชน
2. ทำการเกษตรที่มุ่งเน้นการผลิตแบบ Mass production ซึ่งต้องใช้พื้นที่ขนาดใหญ่ในการผลิต
3. ทำการเกษตรที่ลงทุนสูง ในรูปของปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ซึ่งได้แก่พันธุ์พืชและสัตว์ ปุ๋ยเคมี สารกำจัดศัตรูพืชและเครื่องจักรการเกษตรต่าง ๆ
4. ทำการเกษตรที่มุ่งเน้นการใช้ผลผลิตมากที่สุดภายในระยะเวลาที่เร็วที่สุด โดยไม่คำนึงถึงผลกระทบที่จะเกิดขึ้นต่อสิ่งแวดล้อม
5. ทำการเกษตรในลักษณะที่พึ่งพาบริษัทธุรกิจการเกษตร โดยบริษัทธุรกิจจะเข้ามามีอิทธิพลในการควบคุมปัจจัยการผลิต การแปรรูป การตลาด การขนส่งและการกำหนดราคาผลผลิต

จากรายงานการสำรวจขององค์การอาหารและการเกษตรแห่งประชาชาติ เมื่อปี พ.ศ. 2543 พบว่า ประเทศไทยมีเยื่อที่ทำการเกษตรอันดับที่ 48 ของโลก แต่ใช้ยาฆ่าแมลงเป็นอันดับ 5 ของโลก ใช้ยาฆ่าหญ้าเป็นอันดับ 4 ของโลก ใช้ฮอร์โมนเป็นอันดับ 4 ของโลก ประเทศไทยนำเข้าสารเคมีสังเคราะห์ทางการเกษตร เป็นเงินสามหมื่นล้านบาทต่อปี เกษตรต้องมีปัจจัยการผลิตที่เป็นสารเคมีสังเคราะห์ในการเพาะปลูก ทำให้เกิดการลงทุนสูงและเพิ่มขึ้นอย่าง

ต่อเนื่อง ขณะที่ราคาผลผลิตในรอบยี่สิบปีไม่ได้สูงขึ้นตามสัดส่วนของต้นทุนที่สูงขึ้นนั้นมิได้ก่อให้เกิดผลกระทบขาดทุน มีหนี้สิน นอกจากปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้แล้ว เกษตรแผนใหม่ยังก่อให้เกิดปัญหาทางการเกษตรอีกมาก ดังนี้

1. ความอุดมสมบูรณ์ลดลง
2. ต้องใช้ปุ๋ยเคมีในปริมาณที่เพิ่มมากขึ้นทุกปีจึงจะได้รับผลผลิตเท่าเดิม
3. เกิดปัญหาโรคแมลงระบาดทำให้เกิดความยุ่งยากในการป้องกันและกำจัด
4. แม่น้ำและทะเลสาบปนเปื้อนด้วยสารเคมีและความเสื่อมโทรมของดิน
5. พบสารเคมีปนเปื้อนในผลผลิตเกิดปริมาณที่กำหนด ทำให้เกิดพิษภัยต่อผู้บริโภค
6. สภาพแวดล้อมถูกทำลายเสียหายจนยากที่จะเยียวยาให้กลับคืนมาดังเดิม

จากปัญหา และผลกระทบดังกล่าวจึงได้มีบุคคลบางกลุ่มได้พยายามแสวงหาทางออกให้แก่สังคมการเกษตรเป็นการแสวงหาทางเลือกใหม่ ที่ปฏิเสธแนวคิดการทำการเกษตรเคมี โดยบุคคลกลุ่มนี้มีความเชื่อว่า มนุษย์ สังคม และธรรมชาติ เป็นสิ่งที่มีอาจแยกจากกันได้ ปัญหาที่กระทบกับองค์ประกอบใดองค์หนึ่ง ย่อมกระทบไปทั้งระบบ จึงทำให้มีการนำเกษตรดั้งเดิมมาแก้ไขปัญห

1.2 แนวคิดเกษตรกรรมยั่งยืน

หากจะกล่าวถึงเกษตรกรรมยั่งยืนนั้น เกษตรกรรมยั่งยืนไม่ได้เป็นเพียงรูปแบบและเทคนิคการเกษตรซึ่งแตกต่างจากเกษตรแผนใหม่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากแต่ยังเป็นแบบแผนการจัดการทรัพยากร ซึ่งหลายกรณีเกี่ยวข้องกับทรัพยากรส่วนร่วมโดยตรง เกี่ยวข้องกับระบบคุณค่า วิถีชีวิต วัฒนธรรม ฯลฯ ฉะนั้นความรู้ของเกษตรกรรมยั่งยืนจึงเกี่ยวข้องกับมิติที่ซับซ้อนหลากหลายหรือมีลักษณะเป็นองค์รวม ดังนั้นผู้ศึกษาจึงนำข้อมูลจากการทบทวนมาเพียงบางส่วนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ศึกษา เพื่อเป็นความเข้าใจและอธิบายปรากฏการณ์ได้

ถ้ามองถึงเกษตรยั่งยืน ก็ต้องรู้ความหมายของคำว่า “ความยั่งยืน” มาจากคำภาษาอังกฤษว่า Sustainability ซึ่งในพจนานุกรมนั้นอธิบายความหมายว่า คือ “การดำเนินการไปอย่างต่อเนื่องหรือความสามารถในการดำรงอยู่โดยไม่มีวันสูญหายไป” แต่เมื่อนำคำนี้มาใช้ในทางการเกษตร คำว่า “ความยั่งยืน” หมายถึง “ศักยภาพในการผลิตที่ดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องโดยไม่ทำให้ฐานทรัพยากรทรุดโทรมหรือสูญสิ้นไป”

และยังมีนักวิชาการต่างประเทศที่สนใจในเกษตรยั่งยืน ได้นิยามให้ความหมายไว้ในบริบทต่าง ๆ เช่น Gips (1986 อ้างถึงใน วิฑูรย์ ปัญญากุล, 2547, น. 2-3) ที่มองว่าระบบเกษตรยั่งยืนต้องประกอบด้วยเงื่อนไข 5 ประการ คือ

1) สอดคล้องกับระบบนิเวศ คือ มีการรักษาทรัพยากรธรรมชาติให้คงสภาพที่สมบูรณ์ รวมทั้งระบบนิเวศการเกษตรอย่างเป็นองค์รวม ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิต ตลอดจนสิ่งมีชีวิตขนาดเล็กในดินควรได้รับการดูแลจัดการให้มีความสมดุลและมีสุขภาพที่ดี โดยนําระบบการจัดการปรับปรุงบำรุงดินและการดูแลสุขภาพของพืช สัตว์ และมนุษย์โดยกระบวนการทางชีววิทยา (การควบคุมกันเอง) มาใช้ รวมทั้งนำทรัพยากรท้องถิ่นมาใช้ประโยชน์ แต่ขณะเดียวกันก็มีการป้องกันการสูญเสียธาตุอาหาร มวลชีวภาพและพลังงาน รวมทั้งป้องกันการเกิดมลพิษต่าง ๆ ตลอดจน ควรเน้นให้มีการใช้แหล่งทรัพยากรและพลังงานหมุนเวียนเพิ่มขึ้น เช่น จากแสงแดด กระแสลม ฯลฯ เป็นต้น

2) มีความเป็นไปได้ทางเศรษฐกิจ คือ เกษตรกรควรจะสามารถทำการผลิตพอเพียงที่จะเลี้ยงดูครอบครัว และมีรายได้ตามอัตราพหุคูณที่มีผลตอบแทนที่เหมาะสมต่อแรงงานหรือต้นทุนการผลิตอื่น ๆ กรอบในการพิจารณาความอยู่รอดทางเศรษฐกิจนี้ไม่ควรดูเฉพาะแต่ผลผลิตโดยตรงจากฟาร์มเท่านั้นแต่รวมถึงประโยชน์อื่นด้านกว้าง เช่น การลดค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน การอนุรักษ์ทรัพยากร และการลดความเสี่ยง

3) มีความยุติธรรมทางสังคม คือ มีการกระจายทรัพยากรและอำนาจให้กับประชาชนเพื่อเป็นหลักประกันว่า ประชาชนทุกคนจะได้รับการตอบสนองในด้านปัจจัยยังชีพและโครงสร้างพื้นฐานเพื่อการผลิตเท่าเทียมกัน รวมทั้งมีหลักประกันสำหรับสิทธิในการใช้ที่ดิน การมีเงินทุนที่พอเพียง ความช่วยเหลือด้านเทคนิค และช่องทางด้านตลาด ประชาชนทุกคนมีโอกาสที่จะเข้าร่วมในกระบวนการตัดสินใจ ทั้งในระดับพื้นที่และในระดับสังคมโดยรวม วิกฤตการณ์ทางสังคมไม่ว่าจะเกิดจากสาเหตุอันใดก็ตามอาจมีผลคุกคามต่อระบบสังคมโดยรวมได้ รวมทั้งระบบเกษตรกรรมด้วยเช่นกัน

4) มีมนุษยธรรม คือ สิ่งมีชีวิตทั้งมวล (พืช สัตว์ และมนุษย์) มีสิทธิที่จะมีชีวิตอยู่อย่างเหมาะสม มนุษย์ทุกคนควรได้รับการยอมรับอย่างเท่าเทียมกัน รวมทั้งความสัมพันธ์ต่าง ๆ ควรตั้งอยู่บนค่านิยมที่ถูกต้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการไว้วางใจซึ่งกันและกัน ความซื่อสัตย์ การเคารพในตนเองและผู้อื่น ความร่วมมือสามัคคี และความรักในเพื่อนมนุษย์ หลักการทางวัฒนธรรมและจิตวิญญาณของสังคมจะต้องได้รับการรักษาและพัฒนาให้ก้าวรุดหน้าไป

5) มีความยืดหยุ่น คือ ชุมชนท้องถิ่นสามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาวะการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป ไม่ว่าจะเป็นเงื่อนไขด้านประชากรหรือนโยบายตลาด ซึ่งหมายความว่า จะต้องมีการพัฒนาเทคโนโลยีที่เหมาะสมและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมควบคู่กันไป

และคณะกรรมการที่ปรึกษาด้านเทคนิคของกลุ่ม CGIAR (Consultative Group On International Agricultural Research) (อ้างถึงใน วิฑูรย์ ปัญญากุล, 2547, น. 2) ได้นิยามไว้ว่า “เกษตรยั่งยืน คือ ระบบการบริหารทรัพยากร เพื่อทำการผลิตทางการเกษตรที่ตอบสนองต่อความจำเป็นและต้องการของมนุษย์ และในขณะเดียวกันก็ธำรงรักษาและฟื้นฟูคุณภาพของสิ่งแวดล้อม ตลอดจนช่วยอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ” (TAC/CGIAR 1988)

และในประเทศไทยเองก็มีนักวิชาการหรือผู้รู้มากมายที่สนใจในเกษตรยั่งยืนหรือการพัฒนาที่ยั่งยืน ได้ให้นิยามความหมายไว้ดังนี้ สีน พันธุ์พินิจ (2544, น. 282) กล่าวว่า ระบบการเกษตรทางเลือก เป็นส่วนของกลยุทธ์ทางเนื้อหาหรือเทคโนโลยีของกระบวนการส่งเสริม ที่จะนำไปมอบให้แก่เกษตรกรได้มีโอกาสเลือกตามความพร้อมทางความรู้ ประสบการณ์ ทักษะ และปัจจัยการผลิต ตลอดจนความเหมาะสมของสภาพภูมิประเทศหรือเขตนิเวศเกษตร หรือจะเป็นอนุช อภาภิรม (2545, น. 70) ได้กล่าวไว้ว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นแนวคิดที่คำนึงถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม เพื่อคงไว้ต่อไปสู่รุ่นลูกหลาน โดยยึดหลักการพึ่งตนเองเป็นหลัก การพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นการบูรณาการเข้าด้วยกันขององค์ประกอบต่าง ๆ ให้เป็นองค์รวม และเกิดความสมดุลแก่มนุษย์และธรรมชาติ ให้เกิดความสุข ความสมานฉันท์ รู้จักใช้อย่างรู้คุณค่า การพัฒนาที่ยั่งยืนมองได้หลายมิติด้วยกัน เช่น มิติทางด้านเศรษฐกิจ มิติทางด้านธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มิติทางด้านสังคมและวัฒนธรรม มิติทางด้านการเมือง

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่าเกษตรยั่งยืน เป็นการผลิตอาหารและสิ่งจำเป็น เพื่อใช้ในการดำรงชีวิต แต่ในขณะเดียวกันก็ต้องรักษาและฟื้นฟูคุณภาพของสิ่งแวดล้อม พร้อมทั้งเป็นการพัฒนาที่มุ่งเน้นความสมดุล คำนึงถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยให้ความสำคัญกับเรื่องความเสมอภาค ความเป็นธรรม ยึดหลักการพึ่งตนเองเป็นหลัก เพื่อคงไว้และตอบสนองต่อปัจจุบันและอนาคตได้

และทางกรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ (อ้างถึงใน ปิยนาด อิมดี, 2547, น. 37) ได้กล่าวถึงแนวทางสู่เกษตรยั่งยืน ว่ามีวิธีการและแนวทางอย่างกว้าง ๆ เพื่อนำไปสู่การพัฒนาการเกษตรยั่งยืน คือ

1. ระบบการปลูกพืชและระบบนิเวศวิทยา จะต้องพยายามเลียนแบบของป่าธรรมชาติ ซึ่งมีต้นไม้ขนาดขึ้นปะปน มีขนาดและความสูงหลากหลายมีการหมุนเวียนของ

อินทรีย์วัตถุ มีการสมดุลและควบคุมประชากรซึ่งกันและกัน ระบบการปลูกพืชผสมผสานมุ่งใช้กับเกษตรกรรายย่อยยากจน และมีพื้นที่น้อยเป็นอันดับแรก

2. การรักษาระดับหรือการเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ของดิน ด้วยการพยายามรักษาและคืนสิ่งที่เคยมีอยู่ในดินก่อนการพัฒนากลับคืนสู่ดิน

3. การป้องกันและกำจัดศัตรูพืช ตามปกติป้าธรรมชาติจะมีความสมดุลและสมดุลของสิ่งมีชีวิต เพราะมีสิ่งมีชีวิตหลายอย่างที่ทำหน้าที่ควบคุมดูแลจำนวนประชากรซึ่งกันและกัน

4. การใช้พันธุ์พืชต้านทานศัตรูพืช การใช้พันธุ์พืชต้านทานศัตรูพืชและดินมีปัญหาหรือเป็นพันธุ์พืชที่ปรับตัวกับสภาพแวดล้อมได้ดีเป็นวิธีการที่สำคัญที่สุดของการเกษตรยั่งยืน

อีกทั้งในการทำเกษตรยั่งยืนตัวชี้วัดที่สำคัญของเกษตรยั่งยืน คือ (1) ต้องสนองตอบต่อวิถีความเป็นอยู่ของครัวเรือนและระบบการผลิตนั้น ๆ (2) ต้องมีผลกระทบต่อคุณภาพสภาวะแวดล้อมน้อยที่สุด (3) ต้องคงไว้ซึ่งความหลากหลายทางชีวภาพของระบบนิเวศ เช่น ความหลากหลายของสิ่งมีชีวิต ความหลากหลายทางพันธุกรรมที่ประกอบกันเข้าเป็นทรัพยากร ซึ่งมนุษย์นำมาจัดการและใช้ประโยชน์ต่อการดำรงชีพ และเกษตรกรรมยั่งยืนมีหลากหลายรูปแบบและวิธีการที่หลากหลาย แต่เกิดขึ้นภายใต้บริบทและเงื่อนไขที่แตกต่างกันออกไป และซึ่งสามารถแบ่งเกษตรกรรมยั่งยืนได้เป็น 5 ประเภทดังนี้ (1) เกษตรธรรมชาติ (Natural Farming) (2) เกษตรอินทรีย์ (Organic Farming) (3) เกษตรผสมผสาน (Integrated Farming) (4) ไร่นาสวนผสม (Mixed Farming) (5) วนเกษตร (Agro forestry) แต่ในส่วนของรูปแบบของเกษตรยั่งยืนนั้น ผู้ศึกษาจะขอกล่าวรายละเอียดเฉพาะรูปแบบเกษตรอินทรีย์เพียงรูปแบบเดียว เนื่องจากจะเกี่ยวกับเรื่องที่คุณผู้ศึกษาสนใจ

1.3 แนวคิดของเกษตรอินทรีย์ (Organic Farming)

แนวคิดและหลักการของเกษตรอินทรีย์นั้นกล่าวได้ว่า เกษตรอินทรีย์เป็นการเกษตรที่อนุรักษ์และฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นองค์รวม มีหลายหน่วยงานพยายามให้คำนิยามเกี่ยวกับเกษตรอินทรีย์มากมาย ไม่ว่าจะเป็น สหพันธ์เกษตรอินทรีย์นานาชาติ (IFOAM) ซึ่งได้ให้ความหมายของเกษตรอินทรีย์ไว้ว่า เกษตรอินทรีย์ เป็นระบบการเกษตรที่ผลิตอาหารและเส้นใยด้วยความยั่งยืนทางสิ่งแวดล้อม สังคม และเศรษฐกิจโดยเน้นที่หลักการปรับปรุงบำรุงดิน การเคารพต่อศักยภาพทางธรรมชาติของพืช สัตว์ และนิเวศการเกษตร เกษตรอินทรีย์จึงลดการใช้ปัจจัยการผลิตจากภายนอก และหลีกเลี่ยงการใช้สารเคมีสังเคราะห์ เช่น ปุ๋ย สารกำจัดศัตรูพืช และเวชภัณฑ์สำหรับสัตว์ แต่ในขณะเดียวกันก็พยายามประยุกต์ใช้ธรรมชาติในการเพิ่มผลผลิต

และพัฒนาความต้านทานต่อโรคของพืช และสัตว์เลี้ยง หลักการเกษตรอินทรีย์นี้เป็นหลักการสากลที่สอดคล้องกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม ภูมิอากาศและวัฒนธรรมของท้องถิ่นด้วย

ส่วนกรมวิชาการเกษตรได้กล่าวถึงเกษตรอินทรีย์ คือระบบการผลิตที่คำนึงถึงสภาพแวดล้อมรักษาสมดุลของธรรมชาติและความหลากหลายของทางชีวภาพโดยมีระบบการจัดการนิเวศวิทยาที่คล้ายคลึงกับธรรมชาติ และหลีกเลี่ยงการใช้สารสังเคราะห์ไม่ว่าจะเป็นปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดศัตรูพืชและฮอร์โมนต่าง ๆ ตลอดจนไม่ใช้พืชหรือสัตว์ที่เกิดจากการตัดต่อทางพันธุกรรมที่อาจเกิดมลพิษในสภาพแวดล้อม เน้นการใช้อินทรีย์วัตถุ เช่น ปุ๋ยคอก ปุ๋ยหมัก ปุ๋ยพืชสด และปุ๋ยชีวภาพในการปรับปรุงบำรุงให้มีความอุดมสมบูรณ์ เพื่อให้ดินพืชมีความแข็งแรงสามารถต้านทานโรคและแมลงด้วยตนเอง รวมถึงการนำเอาภูมิปัญญาชาวบ้านมาใช้ประโยชน์ด้วย ผลผลิตที่ได้จะปลอดภัยจากสารพิษตกค้างทำให้ปลอดภัยทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภค และไม่ทำให้สภาพแวดล้อมเสื่อมโทรมอีกด้วย

ดังนั้นการไม่ใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีกำจัดศัตรูพืช จึงมิได้หมายความว่า เป็นเกษตรอินทรีย์โดยอัตโนมัติและในขณะเดียวกัน การเกษตรแบบทิ้ง ๆ ขว้าง ๆ ก็มีใช้เกษตรอินทรีย์เช่นกัน แต่หลักการสำคัญของเกษตรอินทรีย์คือ ทำการเกษตรโดยคำนึงถึงความสอดคล้องกับวิถีธรรมชาติ คือ

1. หลีกเลี่ยงการใช้สารเคมีทางการเกษตร และสารพิษทุกชนิด
2. บำรุงรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดิน เช่น ปลูกพืชตระกูลถั่ว พืชคลุมดิน และใช้ปุ๋ยอินทรีย์อย่างผสมผสาน
3. รักษาความหลากหลายทางชีวภาพ คือ ปลูกหลายชนิดร่วมกันในไร่นา
4. สัตว์เลี้ยงได้รับการดูแลที่เหมาะสม ไม่กักขัง และทำทารุณ
5. เกษตรกรมีความสุข เสรีภาพ และรายได้ที่เป็นธรรม เกษตรกรพึ่งพาตนเองด้านปัจจัยการผลิต กล่าวคือ ควรพยายามสร้างสมดุลของธาตุอาหารขึ้นในไร่นา ไม่ใช้การทดแทนปัจจัยการผลิตที่ต้องห้ามด้วยปัจจัยการผลิตที่อนุญาต

รูปแบบเกษตรอินทรีย์

1. การปลูกพืชผักในแบบเกษตรอินทรีย์ เป็นการปลูกผักชนิดเดียวหรือ ปลูกผสมผสานกันหลายชนิด ในพื้นที่เดียวกันโดยหลีกเลี่ยงการใช้สารเคมี รูปแบบการเพาะปลูกกรรมวิธีในการบำรุงดิน และการควบคุมโรคแมลงของแต่ละท้องที่จะแตกต่างกันไป ตามลักษณะภูมิโนเวศ

2. การปลูกพืชไร่ในแบบเกษตรอินทรีย์ โดยส่วนมากพืชไร่ที่เพาะปลูก แบบอินทรีย์คือ ข้าว ซึ่งมีการพัฒนาเชื่อมโยงการผลิตและการตลาดเป็นระบบธุรกิจเกษตรอินทรีย์ สามารถ

ติดต่อกับตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศ อาจจะมีการประยุกต์โดยเพิ่มพืชตระกูลถั่ว หรือ เลี้ยงปลาในนาข้าวไปด้วยก็ได้ ซึ่งจะทำให้เกิดผลผลิตภาพที่สูงกว่าการปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว

3. การปลูกไม้ผลในแบบเกษตรอินทรีย์ ไม้ผลเป็นพืชที่ใช้ระยะเวลานาน ในการปลูก มากกว่าพืชไร่ และพืชผัก อีกทั้งเป็นพืชเศรษฐกิจอีกด้วย จึงมีความสำคัญในการสร้างความสมดุล ของระบบนิเวศ การปลูกไม้ผลในแบบเกษตรอินทรีย์เป็นการหลีกเลี่ยงการใช้สารเคมี เพื่อ ความปลอดภัยต่อเกษตรกรและผู้บริโภค

จุดเด่นของการเกษตรอินทรีย์

จากลักษณะดังที่ได้กล่าวมาแล้ว จุดเด่นของการผลิตในระบบเกษตรอินทรีย์ คือ

1. การก่อให้เกิดผลผลิตทางการเกษตรที่ปลอดภัยจากสารพิษ เนื่องจาก ผลผลิต จากเกษตรอินทรีย์เป็นผลผลิตที่สะอาด ปลอดภัย มีคุณค่าทางโภชนาการ จึงเป็นประโยชน์ ต่อ สุขภาพอนามัยของมนุษย์

2. การเพิ่มมูลค่าของผลผลิตและตอบสนองความต้องการของผู้บริโภค เนื่องจาก ผลผลิตจากเกษตรอินทรีย์ เป็นผลผลิตที่ผู้บริโภคยินดีจ่ายเงินซื้อที่สูงกว่าผลผลิตทางการเกษตร แบบทั่วไป และในขณะนี้ความต้องการบริโภคของประชาชนต่อผลผลิตเกษตรอินทรีย์ จะ ผลิตรักษากษัตริย์อินทรีย์มีสูงมากทั้งภายในและต่างประเทศ

3. การฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของดิน การเกษตรอินทรีย์มีหลักการ ของการอยู่ ร่วมกันและพึ่งพิงธรรมชาติ ทั้งบนพื้นดินและในดิน การเกษตรอินทรีย์เน้นหลักการ ที่ให้มนุษย์ อยู่ร่วมกับธรรมชาติ ใช้ปัจจัยการผลิตอย่างเห็นคุณค่า และมีการอนุรักษ์ให้อยู่อย่างยั่งยืน

การปรับเปลี่ยนกระบวนการผลิตไปสู่เกษตรอินทรีย์

การปรับเปลี่ยนไปสู่เกษตรอินทรีย์ เป็นการสนับสนุนให้เกษตรกรลดละเลิกใช้สารเคมี ในกระบวนการผลิตทางการเกษตรอย่างเป็นระบบ โดยให้มีการเพิ่มความเป็นอินทรีย์มากขึ้น ๆ เรื่อย ๆ จนกระทั่งเป็นเกษตรอินทรีย์อย่างเต็มรูปแบบ แบ่งออกเป็น 6 ขั้นตอน ได้แก่

1. เริ่มดำเนินงาน ระยะเวลาปัจจุบัน

เป็นระบบการผลิตพืชเป็นแปลงที่มีการปลูกพืชเชิงเดี่ยว มีการใช้ปุ๋ยเคมีและ สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืช 100 % ตลอดจนมีการใช้ฮอร์โมนอาหารเสริมพืช

2. ระดับที่ 1 ระยะเริ่มต้น

มีการปลูกพืชหมุนเวียนและใช้ปุ๋ยอินทรีย์ น้อยกว่า 25% และมีการใช้สมุนไพร กำจัดศัตรูพืช 25-50% มีการปลูกพืชเดี่ยวและใช้ปุ๋ยเคมีมากกว่า 75% และอนุญาตให้ใช้ สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืช 50-75%

3. ระดับที่ 2 ระยะปรับเปลี่ยนขั้นที่ 1

มีการปลูกพืชหมุนเวียนและใช้ปุ๋ยอินทรีย์ 25-50% และมีการใช้สมุนไพรกำจัดศัตรูพืช 50-75% มีการปลูกพืชเชิงเดี่ยวและใช้ปุ๋ยเคมี 50-75% และอนุญาตให้ใช้สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืชได้ 25-50%

4. ระดับที่ 3 ระยะปรับเปลี่ยนขั้นที่ 2

มีการปลูกพืชหมุนเวียนและใช้ปุ๋ยอินทรีย์ 50-75% และใช้สมุนไพรกำจัดศัตรูพืช 100% ยังคงปลูกพืชเชิงเดี่ยวน้อยกว่า 25% และมีการใช้ปุ๋ยเคมี 25 % แต่ไม่อนุญาตให้ใช้สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืช

5. ระดับที่ 4 ระยะก่อนเกษตรอินทรีย์

มีการปลูกพืชหมุนเวียนใช้ปุ๋ยอินทรีย์ และสมุนไพรกำจัดศัตรูพืช 100% สารเคมีตกค้างในดินจะยังคงมีบ้างเล็กน้อย สภาพดินอุดมสมบูรณ์ปานกลาง

6. ระดับที่ 5 เกษตรอินทรีย์

มีการปลูกพืชหมุนเวียนใช้ปุ๋ยอินทรีย์และสมุนไพรกำจัดศัตรูพืช 100% สารเคมีตกค้างในดินจะอยู่ในระดับที่ปลอดภัย และสภาพดินอุดมสมบูรณ์มากขึ้น

หลักการเกษตรอินทรีย์

เกษตรกรรมอินทรีย์ให้ความสำคัญสูงสุดต่อ “ดิน” เนื่องจากดินเป็นรากฐานของทุกสิ่ง และหลักการเกี่ยวกับเกษตรกรรมแบบอินทรีย์มีหลักการสำคัญอยู่ 3 ประการ คือ

1. การหมุนเวียนของธาตุอาหาร เกษตรอินทรีย์ให้ความสำคัญกับการป้องกันการสูญเสียธาตุอาหารที่เกิดจากระบบการผลิต โดยมีเป้าหมายเพื่อลดการพึ่งพาแหล่งธาตุอาหารจากภายนอกฟาร์มที่มากเกินไป ตัวอย่างของการหมุนเวียนธาตุอาหารในแนวทางเกษตรอินทรีย์ที่สำคัญคือ การใช้ปุ๋ยหมัก การคลุมดินด้วยอินทรีย์วัตถุ การปลูกพืชเป็นปุ๋ยพืชสด และการปลูกพืชหมุนเวียน เป็นต้น

2. ความอุดมสมบูรณ์ของธาตุอาหารในดิน “ความอุดมสมบูรณ์ของดิน” ถือเป็นหัวใจของเกษตรอินทรีย์ ดังนั้นเกษตรกรต้องหาอินทรีย์วัตถุต่าง ๆ มาคลุมหน้าดินอยู่เสมอ ไม่ว่าจะเป็นฟาง ใบไม้ ซึ่งอินทรีย์วัตถุเหล่านี้จะกลายเป็นอาหารของสิ่งมีชีวิตและจุลินทรีย์ในดิน ทำให้ดินฟื้นกลับมามีชีวิตอีกครั้งหนึ่ง นอกจากนี้การไม่ใช้สารเคมีต่าง ๆ เช่น สารเคมีกำจัดศัตรูพืช ยังเป็นการช่วยทำให้ดินสามารถฟื้นความสมบูรณ์ได้อย่างรวดเร็ว ซึ่งทำให้พืชที่ปลูกมีความแข็งแรงต้านทานต่อโรคและแมลง รวมทั้งให้ผลผลิตสูง

3. ความหลากหลายที่สัมพันธ์กันอย่างสมดุลในระบบนิเวศ โดยการปลูกพืชร่วมหลายชนิดในเวลาเดียวกัน หรือเหลื่อมเวลากัน การปลูกพืชหมุนเวียนต่างชนิดกัน รวมทั้งการเลี้ยง

สัตว์ ซึ่งนับเป็นการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ และยังเป็นการลดความเสี่ยงจากปัญหาโรคและแมลงศัตรูพืชระบาดอีกด้วย นอกจากนี้การไม่ใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชจะมีส่วนช่วยให้ศัตรูธรรมชาติสามารถควบคุมศัตรูพืชซึ่งเป็นการสร้างสมดุลนิเวศการเกษตรอีกวิธีหนึ่ง

แนวทางในการทำเกษตรอินทรีย์

1. การอนุรักษ์นิเวศการเกษตร ด้วยการปฏิเสธการใช้สารเคมีสังเคราะห์ทุกชนิด เพราะปัจจัยการผลิตที่เป็นสารเคมีสังเคราะห์ทำลายสมดุลของนิเวศการเกษตร ส่งผลกระทบด้านลบต่อสิ่งแวดล้อม และมีผลต่อสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ ที่อยู่ในฟาร์มทั้งที่อยู่บนผิวดินและใต้ดิน

2. การฟื้นฟูรูปแบบนิเวศเกษตร แนวทางนี้ทำให้เกษตรอินทรีย์มีความแตกต่างอย่างมากจากระบบเกษตรปลอดสารเคมีที่รู้จักกันในประเทศไทย แนวทางหลักในการฟื้นฟูนิเวศการเกษตรคือ การปรับปรุงดินด้วยอินทรีย์วัตถุ และการเพิ่มความหลากหลายทางชีวภาพ นอกจากนี้การเพิ่มความหลากหลายในไร่นาก็เป็นสิ่งจำเป็น ด้วยการปลูกพืชร่วม พืชแซม พืชหมุนเวียน ไม้ยืนต้น หรือการฟื้นฟูแหล่งนิเวศธรรมชาติในไร่นาหรือบริเวณใกล้เคียง

3. การพึ่งพากลไกธรรมชาติในการทำเกษตร กลไกในธรรมชาติที่สำคัญต่อการทำเกษตรอินทรีย์ได้แก่ วงจรการหมุนเวียนธาตุอาหาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งวงจรไนโตรเจน และคาร์บอน, วงจรการหมุนเวียนของน้ำ พลวัตของภูมิอากาศและแสงอาทิตย์ รวมทั้งการพึ่งพากันของสิ่งมีชีวิตอย่างสมดุลในระบบนิเวศ ทั้งในเชิงของการเกื้อกูล การพึ่งพา และห่วงโซ่อาหาร

4. การควบคุมป้องกันมลพิษ เกษตรกรที่ทำการเกษตรอินทรีย์ต้องพยายามอย่างเต็มที่ในการป้องกันมลพิษต่าง ๆ จากภายนอกมิให้ปนเปื้อนผลผลิต ซึ่งอาจทำได้โดยการจัดทำแนวกันชนและแนวป้องกันบริเวณริมฟาร์ม นอกจากนี้แนวทางเกษตรอินทรีย์ยังกำหนดให้ต้องลดและป้องกันมลพิษที่อาจเกิดขึ้นในกระบวนการผลิตของฟาร์มเองด้วย เช่น มีระบบจัดการขยะและน้ำเสียก่อนที่จะปล่อยออกนอกฟาร์ม หรือการไม่ใช้วัสดุบรรจุผลผลิตที่อาจมีสารพิษปนเปื้อนได้

5. การพึ่งพาตนเองด้านปัจจัยการผลิต เกษตรอินทรีย์มีแนวทางที่มุ่งให้เกษตรกรพยายามผลิตปัจจัยการผลิตต่าง ๆ เช่น ปุ๋ยอินทรีย์ เมล็ดพันธุ์ ฯลฯ ด้วยตนเองในฟาร์มให้ได้มากที่สุด แต่ในกรณีที่เกษตรกรไม่สามารถผลิตได้เอง ก็สามารถซื้อหาปัจจัยการผลิตจากภายนอกฟาร์มได้ แต่ควรเป็นปัจจัยการผลิตที่มีอยู่แล้วในท้องถิ่น ทั้งนี้เพื่อสร้างความเข้มแข็งและความเป็นอิสระของเกษตรกรและองค์กรเกษตรกร

ปัญหาในการทำเกษตรอินทรีย์

1. ผลผลิตจะไม่ออกทั้งปี แต่ออกตามฤดูกาล เพราะเกษตรอินทรีย์เป็นการทำการเกษตรที่พึ่งพาอาศัยธรรมชาติมากกว่าการฝืนธรรมชาติ ซึ่งจะทำให้ต้องการใช้สารเคมีมากขึ้นตามไปด้วย

2. ราคาผลผลิตจะสูงกว่า เพราะแม้จะใช้ปัจจัยในการผลิตลดลงแต่ต้องใช้แรงงานในการดูแลเอาใจใส่มากขึ้น

ตารางที่ 2.1

ความแตกต่างระหว่างเกษตรแผนใหม่กับเกษตรอินทรีย์

เกษตรแผนใหม่/เกษตรเคมี	เกษตรอินทรีย์
1. ใช้หลักการและแนวคิดการเกษตรแบบแยกส่วน โดยเน้นความชำนาญเฉพาะด้าน	1. ใช้หลักการและแนวคิดการเกษตรแบบองค์รวม ให้ความสำคัญกับสรรพสิ่งทั้งหลายในระบบนิเวศ เกษตรที่มีปฏิสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน
2. เน้นการผลิตแบบเชิงเดี่ยว ที่เป็นพืชและสัตว์เศรษฐกิจชนิดเดียวในพื้นที่ติดต่อกันเป็นผืนใหญ่	2. เน้นการผสมผสานให้เกิดความหลากหลาย ที่แต่ละกิจกรรมเกื้อกูลซึ่งกันและกัน เช่น พืช สัตว์ ประมง และป่าไม้ในระบบไร่นาสวนผสม
3. ใช้พันธุ์ที่ได้จากการผสมและคัดเลือกโดยหลักการทางพันธุศาสตร์ เพื่อให้ได้ผลผลิตสูง เป็นประการสำคัญ	3. ใช้พันธุ์ที่คัดเลือกให้เหมาะสมกับสภาพท้องถิ่นที่แตกต่างกัน ปฏิเสธการใช้พันธุ์ที่มีการตัดต่อทางพันธุกรรม
4. เน้นการเพิ่มผลผลิตจากการใช้ปัจจัยการผลิตที่ได้จากภายนอก เช่น ปุ๋ยเคมี สารเคมี กำจัดศัตรูพืช ฮอโมน ฯลฯ	4. เน้นการใช้ปัจจัยการผลิตที่เกิดจากการหมุนเวียนใช้ทรัพยากร ที่มีอยู่ในไร่นา และในท้องถิ่นให้เกิดประโยชน์ รวมทั้งเน้นการใช้เทคโนโลยีชีวภาพ
5. ใช้เครื่องทุ่นแรงจากพลังงานการเผาไหม้ของน้ำมันเชื้อเพลิง	6. เน้นการใช้แรงงานคน สัตว์ และเครื่องทุ่นแรงขนาดเล็กที่ประหยัดพลังงาน
6. ใช้การวางแผนการผลิตโดยมีเป้าหมายเพื่อผลตอบแทนทางเศรษฐกิจ ซึ่งมีกำไรเป็นตัวเงินเป็นเครื่องชี้วัด เพื่อการค้าและส่งออกต่างประเทศเป็นอันดับแรก ที่เหลือจึงใช้บริโภคภายในประเทศ	7. มีเป้าหมายการผลิตเพื่อควมมีเสถียรภาพในครอบครัวเป็นอันดับแรก ผลผลิตสู่ตลาดท้องถิ่นเป็นอันดับรอง ส่วนที่เหลือจึงส่งไปยัง ตลาดต่างท้องถิ่นหรือการส่งออกต่างประเทศ

2. แนวคิดกระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้

ในการทำความเข้าใจในแนวคิดกระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ นั้น ผู้ศึกษาได้แบ่งเนื้อหาในการนำเสนอไว้ 2 ส่วนด้วยกันคือ กระบวนการเรียนรู้ (Learning Process) และการจัดการความรู้ (Knowledge Management) ซึ่งในเนื้อหาทั้งสองส่วนนี้ จะมีความเกี่ยวข้อง เชื่อมโยงกัน มีความสัมพันธ์กันอยู่ มีความต่อเนื่องของเนื้อหา ซึ่งแต่ละส่วนมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.1 กระบวนการเรียนรู้ (Learning Process)

เมื่อกล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ (Learning Process) มีนักวิชาการอธิบายไว้หลากหลายมุมมอง อาทิ Etienne Wenger (อ้างถึงใน กิตติชัย ปัญญาวัน, 2548, น. 30) จะกล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ในลักษณะของการฝึกปฏิบัติว่า คือการแบ่งปันแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการเรียนรู้ ซึ่งต้องการที่จะยกระดับหรือจับเอาบางสิ่ง สำหรับการเข้าร่วมในการปฏิบัติ ซึ่งมีใช่เพียงการสร้างสืบจากฐานหนึ่งไปยังอีกฐานหนึ่งเท่านั้น แต่เป็นการดำเนินไปเรื่อย ๆ มีความเป็นสังคม เป็นกระบวนการปฏิสัมพันธ์และปูพื้นฐานให้แก่ผู้มาเข้าร่วมใหม่ ๆ โดยสมาชิก มีการปฏิสัมพันธ์และทำสิ่งต่าง ๆ ร่วมกัน มีการถกเถียงในการตีความสิ่งใหม่ ๆ และการเรียนรู้จากกันและกัน หรือจากรายงานวิจัยเรื่อง กระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชนด้านการจัดการองค์กรชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง ของ สกว. ได้ให้ความหมายของ กระบวนการเรียนรู้ ที่หมายถึง การดำเนินการอย่างเป็นขั้นตอนหรือการใช้วิธีการต่าง ๆ ที่ช่วยให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ และการเรียนรู้ในความหมายของ ผลการเรียนรู้ ซึ่งได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจในสาระต่าง ๆ ความสามารถในการกระทำ การใช้ทักษะกระบวนการต่าง ๆ รวมทั้งความรู้สึกรู้สึกหรือเจตคติอันเป็นผลที่เกิดขึ้นจากกระบวนการเรียนรู้หรือการใช้วิธีการเรียนรู้

และมีนักวิชาการหลายท่านที่ใช้คำว่ากระบวนการเรียนรู้ แทน การเรียนรู้ เพราะการเรียนรู้ไม่ใช่หมายถึงการกระทำที่เป็นกิจวัตรที่แยกออกมาพิจารณาเดี่ยว ๆ เช่น การอ่าน การฟัง การสังเกต การคิด แต่การเรียนรู้มันเป็นกระบวนการ ที่หมายถึง การเรียนและการปฏิบัติให้รู้ แทนคำว่าการศึกษา ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับคำและสิ่งต่าง ๆ ดังนี้

ความรู้ (Knowledge) คือ ผลลัพธ์ของการเรียนรู้ โดยการเรียนรู้เป็นกระบวนการที่มีความต่อเนื่อง มีการออกงอกและเปลี่ยนแปลงได้ ทั้งด้านบวก และด้านลบ นั่นคือ คนที่รู้แล้ว

อาจลดทอน จางลง หรือรู้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนถึงกับสามารถลบล้างความรู้เดิมหรือเปลี่ยนเป็นความรู้ชุดใหม่

การเรียนรู้ คือ กระบวนการทางความคิดและการกระทำที่ทำให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ในเนื้อหาสาระของความรู้ และการปฏิบัติที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงความคิดและพฤติกรรม ซึ่งเป็นผลเนื่องมาจากประสบการณ์ที่บุคคลมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม หรือจากการฝึกหัด รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงปริมาณความรู้ของบุคคลที่มีความเกี่ยวข้องกับการนึกคิด การวิเคราะห์ และการแก้ปัญหา โดยการเรียนรู้เรื่องใด ๆ คือ ความเข้าใจถึงความสัมพันธ์และการเชื่อมโยงกับสิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนั้น ๆ

ผู้รู้ คือ ผู้ที่มีความรู้ ในทฤษฎีการเรียนรู้สมัยใหม่ ถือว่า ความรู้มีอยู่ในทุกที่ ทุกคน แต่เราไม่อาจสรุปได้ว่า ทุกคนจะต้องรู้ทุกเรื่อง หรือมีบางคนที่ไม่รู้อะไรเลย บางครั้งเราอาจริบด่วนสรุปว่า เป็นผู้ที่มีความรู้ ความสามารถและสติปัญญาในทุกเรื่อง แต่ในความจริงผู้รู้ อาจจะรู้ในเรื่องที่เขาได้เรียนรู้และทำจากประสบการณ์จริงในชีวิต

ทั้งนี้เพื่อทำความเข้าใจในกระบวนการเรียนรู้ เพื่อที่จะสามารถอธิบายชุมชนที่ทำการศึกษานั้นเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ได้ เราต้องเข้าใจการเรียนรู้ของชุมชนที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับสิ่งแวดล้อม การเรียนรู้กับสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัว เพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจและสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง ฉะนั้นเราเห็นได้ว่า พื้นฐานการเรียนรู้ของชุมชน ส่วนหนึ่งมาจากการเรียนรู้ของปัจเจกบุคคลที่มีความเกี่ยวข้อง กับวิถีคิด ประสบการณ์ และการสร้างชุดความรู้เพื่อจัดการแก้ไขปัญหาข้อขัดข้องอันเกี่ยวเนื่อง กับชีวิต การงาน และความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และกระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญของชุมชนมัก เกิดขึ้นจากการทดลอง การแสวงหาคำตอบ การฝึกปฏิบัติจนเกิดความเข้าใจและสร้างระบบคิด ของชุมชนขึ้นมา โดยก้าวอย่างของการเรียนรู้ นั้น เป็นกระบวนการที่มีทั้งการยอมรับ การปฏิเสธ การประยุกต์ใช้ การเลิกใช้ และการสร้างใหม่ โดยเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับสภาพแวดล้อมในชุมชน และบริบทของสังคมที่เข้าสู่ชุมชน แต่อย่างไรก็ตาม การเรียนรู้ของชุมชนนั้น เป็นการเรียนรู้ที่ไม่มีวันจบ มีการแปรเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขที่เกิดขึ้น โดยการเรียนรู้ในสังคมไทยมีลักษณะร่วมกัน อย่างน้อย 4 ประการ ได้แก่ (พระมหาสุทิตย์ อาภากรโธ, 2548, น. 99-105)

1. การเรียนรู้ของชุมชนเป็นเรื่องของชีวิตและการทำงาน โดยกล่าวได้ว่า ชุมชนก็เปรียบเสมือนชีวิตที่มีการเกิดขึ้น เรียนรู้ เผชิญปัญหา การจัดการตนเอง และสร้างปฏิสัมพันธ์ กับคนอื่น ชุมชนจะดำเนินวิถีของชุมชนไม่ได้ถ้าไม่เข้าใจในบริบทที่ตนเองเป็นอยู่ และไม่กำหนดรู้ ว่า ตนเองเป็นอยู่อย่างไร ดังนั้น การเรียนรู้ของชุมชนจึงเป็นการเรียนรู้ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตและงาน ที่จะต้องมีการจัดการตนเองเพื่อให้กลุ่มหรือกิจกรรมต่าง ๆ ภายในชุมชนได้ประกอบกิจกรรมของ

ตนตามสถานการณ์ที่เกิดขึ้น เมื่อสถาบันภายในชุมชนไม่ว่าจะเป็นวัด บ้าน โรงเรียน หรือองค์กร ชุมชนมีการเรียนรู้สร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันและกันและกำหนดจัดการตนเองได้ ชุมชนก็จะเป็น ชุมชนแห่งการเรียนรู้ที่สามารถสร้างชุดความรู้ของตนเองขึ้นมา และประยุกต์ใช้กับการทำงานและ วิถีชีวิต ผลลัพธ์ของการเรียนรู้ คือ ชีวิตและงานที่มีความมั่งคั่ง

2. ปัญหาคือเครื่องมือการเรียนรู้ของชุมชน กล่าวได้ว่า การเรียนรู้ของชุมชน สิ่ง ที่เห็นร่วมกันประการหนึ่ง คือ การเรียนรู้จากปัญหาที่ชุมชนเผชิญอยู่ ปัญหาต่าง ๆ ที่เข้ามาล้วน เป็นปัจจัยที่ทำให้ชุมชนได้ต่อสู้และหาทางออกร่วมกัน และผลลัพธ์ของการแก้ไขปัญหา คือ การ เรียนรู้และการสร้างความรู้ใหม่ของชุมชน อย่างเช่น ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม ผู้นำชุมชนด้านวน เกษตร จังหวัดฉะเชิงเทรา กล่าวถึงประโยชน์และความสำคัญของ “การเรียนรู้ที่ใช้ปัญหาเป็น เครื่องมือ” ว่าเป็นการเรียนรู้เพื่อให้รู้จริงและสามารถดำรงชีวิตอยู่รอดจากปัญหาที่ถั่งโถมเข้ามาได้ “การเรียนรู้” เป็นเรื่องของ “ชีวิต” และสามารถนำไปพัฒนาชุมชนท้องถิ่นและสังคมได้ การ เรียนรู้ที่ใช้ “ปัญหา” เป็นเครื่องมือ นั้น มีความแตกต่างจากการศึกษาที่มุ่งเน้นการใช้เทคโนโลยี เป็นเครื่องมือ กล่าวคือ “การใช้ปัญหา” เป็นตัวเริ่มต้น ทำให้รู้ว่า เราจะเรียนรู้เรื่องอะไรและเพื่อ แก้ปัญหาอะไร โดยการเรียนรู้ที่สำคัญคือ ทำอย่างไรให้คนกลับมาทบทวนปัญหาของตนเอง ให้ คนได้เข้าถึง “วิถีคิด” ในการรับรู้ ปัญหาทั้งหมดที่มีอยู่นั้น เกิดขึ้นมาได้อย่างไร และให้กลับไปแก้ ที่ตรงปัญหานั้น ซึ่งเป็นการทำความเข้าใจกับ “ระบบชีวิต” และทำให้สามารถแก้ปัญหาได้ แต่ ทั้งนี้ การเรียนรู้ที่ใช้ปัญหาเป็นตัวตั้งนั้นจะต้องอยู่บนพื้นฐานของการทำความเข้าใจ “ตนเอง” และพยายามใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ให้มากขึ้น รวมทั้งสร้างวิถีคิด วิธีทำ ซึ่งจะต้องใช้ความอดทน มี การลองผิดลองถูกเพื่อให้ได้มาซึ่งความรู้และความสุขตามอัตภาพ

3. การเรียนรู้ของชุมชนเป็นการเรียนรู้ร่วมกัน กล่าวได้ว่า การเรียนรู้ของปัจเจก บุคคลเป็นการเรียนรู้เฉพาะตัว แต่การเรียนรู้ของชุมชนเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างกัน ในหลาย พื้นที่ทั่วทุกภาคของสังคมไทย ความเป็นชุมชนที่มีความใกล้ชิดสนิทสนม มีความคุ้นเคยกันนั้น มักจะมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อให้ได้มาซึ่งความรู้ ความคิด และการจัดการร่วมกัน และแก่นัย หนึ่งอาจกล่าวได้ว่า การเรียนรู้ของชุมชนนั้นเกี่ยวข้องกับการจัดการความรู้ที่เป็นการผสมผสาน ระหว่างความรู้ที่ชุมชนมีอยู่และความรู้จากภายนอกชุมชน โดยการเรียนรู้และการปรับตัวของ ชุมชนให้เข้ากับสถานการณ์ที่แปรเปลี่ยน รวมถึงการประเมินตนเองตลอดเวลาจะทำให้ชุมชนเกิด ชุดความรู้ใหม่ กระบวนการต่าง ๆ ที่กล่าวเกิดขึ้นจากการเรียนรู้และการปรับตัวให้เข้ากับ วิทวิทยาการเรียนรู้ที่เหมาะสมกับยุคสมัย

4. การเรียนรู้ของชุมชนเป็นการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติจริง เพราะชุมชนเป็นแหล่ง ความรู้และห้องปฏิบัติการที่ยิ่งใหญ่ โดยเหตุที่ทุกชุมชนมีความเกี่ยวข้องกับคน กลุ่มคน วิถีคิด

ระบบการจัดการที่เชื่อมโยงกันอย่างสลับซับซ้อน การศึกษาเรียนรู้เกี่ยวกับชุมชนของบุคคลอื่น ๆ โดยการตั้งคำถามเพื่อทำการศึกษา วิจัย สัมรวจ ฯลฯ เพื่อที่ที่ต้องการค้นหาคำตอบจากคำถามต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้น ก็ถือว่าเป็นการเรียนรู้ที่สำคัญ แต่การเรียนรู้เพียงการตั้งคำถามเพื่อให้ได้คำตอบ อาจไม่เพียงพอต่อการดำรงอยู่ของคนในชุมชน การเรียนรู้จากการลงมือทำ มีการทดลอง ผลิตซ้ำ จนได้ความรู้และความเข้าใจจะช่วยให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้และมีวิถีของชุมชน ซึ่งถ้าไม่มีการลงมือปฏิบัติกันอย่างจริงจัง ชุมชนอาจจะไม่สามารถเผชิญกับปัญหาได้ รวมทั้งขาดการสร้างชุดความรู้ ภูมิปัญญาของตนขึ้นมาใหม่ อย่างไรก็ตาม การเรียนรู้ของชุมชนนั้น มีความเกี่ยวข้องกับช่วงเวลาและสถานการณ์ที่เกิดขึ้น บางช่วงอาจมีความเข้มแข็ง ซึ่งก่อให้เกิดศักยภาพในการพัฒนา แต่ในบางครั้งการเรียนรู้ตกอยู่ในภาวะถดถอย ทั้งนี้เนื่องมาจากปัจจัยหลายประการทั้งปัจจัยภายในชุมชน และปัจจัยภายนอกชุมชนที่หลั่งไหลเข้าสู่ชุมชน

อย่างไรก็ดีกระบวนการเรียนรู้ อาจสรุปไม่ได้อย่างแน่นอนตายตัว แต่สามารถเข้าใจถึงลักษณะสำคัญ ๆ ของกระบวนการเรียนรู้ได้ว่า มันเป็นกระบวนการที่มีการคิด วิเคราะห์ ปฏิบัติจริงควบคู่กันไป มีการสรุป เพื่อที่จะได้ความรู้ ทักษะใหม่ ๆ ในการปฏิบัติ และในกระบวนการเรียนรู้เองส่วนหนึ่งอาจเกิดจากตนเอง (ปัจเจก) ที่มีการลองผิดลองถูก ทดลอง จนสรุปและเป็นความรู้ของต้นตระกูลไป แต่อย่างไรก็ตามสายใยของความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีพลังเชื่อมโยง มีการรวมตัวของคน มีการสนับสนุนเกื้อกูลซึ่งกันและกัน จนเกิดการเรียนรู้ของกลุ่มคนในชุมชน โดยอาศัยกระบวนการกลุ่ม การเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติจริง แลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน การเรียนรู้จากปัญหาและพยายามแก้ไขปัญหาร่วมกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นการเรียนรู้และการทำงานร่วมกัน

2.2 การจัดการความรู้ (Knowledge Management)

การจัดการความรู้เป็นเครื่องมือ (Means) ที่ช่วยพัฒนาการทำงานต่าง ๆ ให้เกิดประสิทธิภาพ ประสิทธิผลมากขึ้น เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ตามเป้าหมาย การจัดการความรู้ นั้นไม่ใช่การเอาความรู้มาจัดระบบหรือจัดการเพื่อให้ผู้อื่นนำไปใช้ แต่เป็นการปฏิบัติงานที่มีการประยุกต์ใช้ความรู้อย่างเข้มข้น การจัดการความรู้ในความหมายทั่ว ๆ ไปคือ การนำความรู้ไปสู่การปฏิบัติ เป็นการจัดการกระทำให้สามารถนำความรู้มาใช้ประโยชน์เพื่อการแก้ไขปัญหา ภายใตบริบทหนึ่ง ๆ

ยุทธนา แซ่เตียว กล่าวว่า มีผู้ให้แนวคิดที่หลากหลายเกี่ยวกับการจัดการความรู้ แต่มีสิ่งที่คล้ายคลึงกันของผู้ให้ความหมาย คือ เป็นการจัดการเพื่อนำความรู้มาใช้พัฒนาชีวิต

ความสามารถขององค์กร โดยมีกระบวนการในการสรรหาความรู้ เพื่อถ่ายทอดและแบ่งปันไปยังบุคลากรเป้าหมายอย่างถูกต้องและเหมาะสม ทั้งนี้รูปแบบของการพัฒนาความรู้ ได้แก่ การเรียนรู้จากประสบการณ์ในอดีตของตนเอง การเรียนรู้จากการทดลอง การเรียนรู้จากประสบการณ์ของผู้อื่น เช่น แลกเปลี่ยนความรู้ การร่วมมือกิจกรรม และการเรียนรู้จากการฝึกอบรมและพัฒนา

ในรายงานวิจัยของ สกว. ในเรื่องกระบวนการเรียนรู้และจัดการความรู้ของชุมชนด้านการจัดการองค์กรชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง (2549) ได้กล่าวว่า การจัดการความรู้ เป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับการแสวงหา การยกระดับ การพัฒนา และการประยุกต์ใช้ความรู้เป็นเครื่องมือที่เพิ่มพูนมูลค่าขององค์กรชุมชนที่มีการเรียนรู้ การจัดการความรู้ต้องประกอบด้วย กิจกรรมและกระบวนการต่าง ๆ อาทิเช่น การชุดค้นและรวบรวมความรู้ การจัดหมวดหมู่ความรู้ การจัดเก็บความรู้ การสื่อสารเพื่อการถ่ายทอดความรู้ การจัดกิจกรรมและกระบวนการเพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การวิเคราะห์ สังเคราะห์เพื่อยกระดับความรู้ การสร้างความรู้ใหม่ การประยุกต์ใช้ความรู้ การเรียนรู้จากการใช้ความรู้

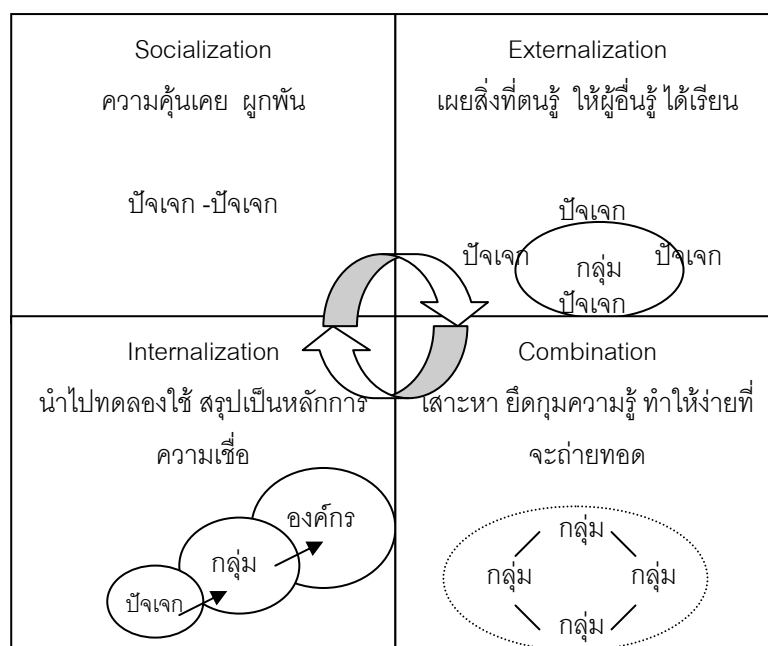
ในมุมมองของการจัดการความรู้ นั้น ได้แบ่งความรู้ออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ

1. ความรู้ที่ชัดแจ้ง (Explicit Knowledge) เป็นความรู้ที่สามารถเขียนหรืออธิบายออกมาเป็นตัวอักษร เป็นความรู้ที่เห็นเด่นชัดอาจจะอยู่ในรูปของเอกสาร หนังสือ ตำรา คู่มือปฏิบัติงาน เป็นความรู้ที่สร้างขึ้น เน้นความเป็นเหตุเป็นผลพิสูจน์ได้ และมีการจำแนกแยกแยะเป็นความรู้เฉพาะสาขาวิชา เป็นความรู้เฉพาะด้าน เน้นความรู้ในกระดาษ

2. ความรู้ฝังลึก (Tacit Knowledge) เป็นความรู้ที่ฝังลึกอยู่ในตัวบุคคลเป็นความรู้ที่เชื่อมโยงกับประสบการณ์ อยู่ในสมองในความคิด อาจเป็นความเชื่อ เป็นค่านิยม และเป็นความรู้ที่ยากจะถ่ายทอดออกมาเป็นถ้อยคำได้ ความรู้เช่นนี้ถ่ายทอดโดยตรงได้ยาก จำเป็นต้องอาศัยการเรียนรู้จากการกระทำ ฝึกฝนด้วยตนเอง ความรู้เช่นนี้เป็นความรู้ที่ใช้งานและสร้างขึ้นโดยผู้ปฏิบัติหรือกลุ่มผู้ปฏิบัติเอง และที่สำคัญความรู้เหล่านี้มีลักษณะบูรณาการและมีความจำเพาะต่อบริบทของงาน กลุ่มผู้ปฏิบัติงาน

พร้อมกันนั้นในการสร้างความรู้ยังต้องอาศัยหลักการสร้างความรู้ระดับความรู้ และนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ ซึ่ง อิคุจิโร่ โนนากะ (Ikujiro Nonaka) ได้อธิบายถึง การสังเคราะห์หรือหลอมความรู้ที่ชัดแจ้ง กับความรู้ที่ฝังลึกผ่านกระบวนการ 4 ส่วนในการปฏิสัมพันธ์ทำให้เกิดการเปลี่ยนสถานะของความรู้ ที่เรียกว่า “เซกิ” (SECI) ซึ่งได้แก่

แผนภูมิที่ 2.1
SECI Framework

Socialization หมายถึง การปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนที่ทำให้เกิดการถ่ายทอดความรู้ โดยการพบปะสนทนา การทำงานกับผู้อื่นสถานที่เดียวกัน ภายใต้วัฒนธรรมเดียวกัน ซึ่ง Nonaka ให้ความสำคัญกับการสื่อสารระหว่างบุคคลโดยไม่ได้อาศัยคำพูดหรือตัวอักษร การทำงานร่วมกัน การสังเกต ความคุ้นเคย

Externalization หมายถึง การแปลง tacit knowledge ในตัวบุคคลให้อยู่ในรูปแบบที่ผู้อื่นจะรับรู้และเข้าใจได้ อาทิ การสนทนาแลกเปลี่ยนทักษะ ประสบการณ์ การอุปมาอุปไมย การยกตัวอย่าง สาธิต การเสนอหลักการแนวคิดที่ตนยึดมั่นศรัทธาให้ผู้อื่นได้รับทราบ การแลกเปลี่ยนวิธีคิดและมุมมองที่เปิดกว้าง

Combination หมายถึง การใช้ทักษะ ประสบการณ์เดิมที่มี ไปเสาะหาความรู้แล้ว ยึดกุม (capture) ความรู้จากคนที่มีการคบค้าสมาคม (socialization) เผยความรู้ฝังลึก (externalization) เพื่อนำความรู้จากผู้อื่นมาพิจารณาในรายละเอียด ผสานความรู้ที่ได้มากับสิ่งที่มีอยู่เดิม ให้เกิดความรู้ซึ่งมีรายละเอียดชัดเจนมากขึ้น และนำเข้าสู่กระบวนการ Internalization

Internalization หมายถึง การคัดเลือกความรู้นั้นเพื่อนำไปทดลองใช้ จนสรุปได้เป็นหลักการ ความเชื่อ เป็นการเรียนรู้ผ่านการลงมือกระทำ

หลักสำคัญของการสร้างความรู้ดังกล่าว มีลักษณะที่ให้ความสำคัญกับความรู้จากตัวคนมาก ทั้งสี่หลักการพยายามที่จะดึงความรู้จากบุคคลให้ได้มาก เท่าที่จะทำได้โดยจะดำเนินการต่อเนื่องเรื่อยไปไม่มีสิ้นสุด หมุนเวียนเพื่อให้ได้ความรู้ใหม่ ๆ และพัฒนาการเรียนรู้ภายในชุมชนเสมอ อันจะนำมาซึ่งความรู้ในระดับที่สูงขึ้นและมีความเชื่อมโยงกับการปฏิบัติ

ในการจัดการความรู้มีความเชื่อว่า เป้าหมายของการจัดการความรู้คืองาน หรือเป้าหมายของงาน ไม่ใช่เป้าหมายอยู่ที่ตัวของการจัดการความรู้ และเป้าหมายของการจัดการความรู้มีเป้าหมาย ใหญ่ ๆ เพื่อการพัฒนา คือ พัฒนางาน ให้มีคุณภาพและผลสัมฤทธิ์ พัฒนาคณะ พัฒนาความรู้หรือองค์กรให้เป็นองค์กรการเรียนรู้ และพัฒนาความเป็นชุมชนในที่ทำงาน ทั้งนี้ทั้งนั้นเป้าหมายสุดท้ายของการจัดการความรู้ ก็คือการทำกลุ่มคนที่ดำเนินการจัดการความรู้ร่วมกัน มีชุดความรู้ของตนเอง ที่ร่วมกันสร้าง สำหรับใช้งานของตน คนเหล่านี้จะสร้างความรู้ขึ้นใช้เองอยู่ตลอดเวลา โดยที่การสร้างนั้นเป็นการสร้างผ่านการทดลองเอาความรู้จากภายนอกมาปรับปรุงให้เหมาะสมต่อสภาพของตน

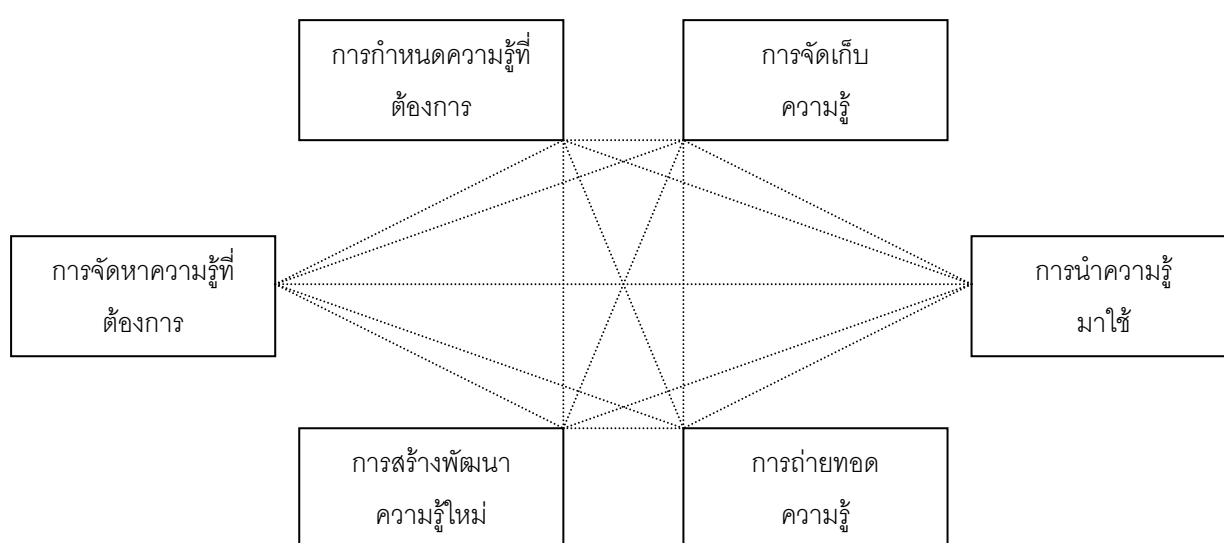
และในกระบวนการจัดการความรู้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2546, น. 4-5) ได้กล่าวถึงกระบวนการสร้างและสืบทอดความรู้ของชุมชนในสมัยก่อนว่า ความรู้ถูกสร้างหรือคิดขึ้นโดยบุคคลหรือกลุ่มบุคคล เพื่อตอบสนองปัญหาบางอย่างที่มีอยู่ในชุมชนหรือท้องถิ่น และในกระบวนการนั้นตัวความรู้อาจได้มาจากชุมชนอื่นก็ได้เช่น จากการอพยพย้ายถิ่นหรือการที่ชุมชนไปสัมพันธ์กับชุมชนอื่น ไม่ว่าโดยทางเศรษฐกิจ ทางการเมืองหรืออะไรก็ตามในชุมชน ความรู้ถูกสืบทอดในครอบครัวหรือสืบทอดกันเองในชุมชน โดยมีบ้าน วัด โบสถ์ หรือมัสยิดเข้ามาช่วยเสริมมุมมองทางศาสนาธรรม อีกทั้งความรู้ในชุมชนจะมีผู้สร้าง ผู้สืบทอด ผู้ใช้ความรู้เป็นกลุ่มคนเป็นชุมชนทั้งหมด แต่ก็มีปฏิเสธไม่ได้ว่ามีความรู้เกิดขึ้น ผดุงเอาไว้ รักษาสืบทอดไว้โดยบุคคลหรือที่เรียกว่าผู้เชี่ยวชาญด้วย

กระบวนการในการจัดการความรู้นั้นมีการจำแนกที่แตกต่างกันเช่น Demarest ได้แบ่งกระบวนการจัดการความรู้ เป็น การสร้างความรู้ (Knowledge construction) การเก็บรวบรวมความรู้ (knowledge embodiment) การกระจายความรู้ไปใช้ (knowledge dissemination) และการนำความรู้ไปใช้ (Use) ในขณะที่ Probst และคณะ (รูปที่ 2) ได้แบ่งกระบวนการจัดการความรู้เป็นการกำหนดความรู้ที่ต้องการ (knowledge identification) การจัดหาความรู้ที่ต้องการ (knowledge acquisition) การสร้างพัฒนาความรู้ใหม่ (knowledge development) การถ่ายทอดความรู้ (knowledge transfer) การจัดเก็บความรู้ (knowledge storing) การนำ

ความรู้มาใช้ (knowledge utilization) และกำหนดความสัมพันธ์ในรูปแบบ Mash ที่แต่ละกระบวนการมีความสัมพันธ์กัน หากสรุปแล้วกระบวนการจัดการความรู้ประกอบด้วยการแสวงหาความรู้ การสร้าง การจัดเก็บ การถ่ายทอดและการนำความรู้ไปใช้งาน

แผนภูมิที่ 2.2

กระบวนการจัดการความรู้ในโมเดลของ Probst และคณะ

อย่างไรก็ตามกระบวนการจัดการความรู้ของแต่ละองค์กรมีความแตกต่างกันตามลักษณะการดำเนินการและองค์ประกอบอื่น ๆ อีกหลายประการเช่นลักษณะและงานขององค์กร โครงสร้างองค์กร และเทคโนโลยี เป็นต้น ดังนั้นองค์กรแต่ละองค์กรจำเป็นต้องพัฒนาโครงสร้างของกระบวนการจัดการความรู้เฉพาะขององค์กรเอง การจัดการความรู้ภายใต้แนวทางนี้ให้ความสำคัญกับการเรียนรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติจริง (Learning by doing) เป็นการเรียนรู้ในทุกขั้นตอนของการทำงาน โดยใช้การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ (Knowledge Sharing) ระหว่างกัน ผ่านการทำงานร่วมกัน

ในปัจจุบันสภาพความเป็นจริงชุมชนทุกชุมชนที่มีการสืบทอดและดำรงวิถีชุมชนอยู่ได้นั้น ปัจจัยสำคัญเป็นเพราะชุมชนมีความรู้ อันเกิดจากประสบการณ์การปฏิบัติจริง มีการสั่งสมสืบทอด ปรับเปลี่ยนและสร้างความรู้ใหม่ตลอดเวลา แต่ส่วนใหญ่ความรู้ของชุมชนมักจะมีลักษณะเป็นความรู้ที่ฝังลึกอยู่ในตัวบุคคล ดังนั้นการจัดการความรู้ท้องถิ่นเป็นทางเลือกในการพัฒนาชุมชน ที่จะก่อให้เกิดการเรียนรู้และสร้างชุมชนที่เป็นสุขตามทัศนะของชาวบ้าน

ปัจจุบัน ชุมชนนักปฏิบัติ (Community of Practice, CoP) หรือชุมชนแห่งการปฏิบัติ เป็นชุมชนการจัดการความรู้ที่มีชีวิตชีวาและตั้งอยู่บนฐานประสบการณ์ทำงานจริงของผู้เข้าร่วมจะมีความผูกพันซึ่งกันและกันของสมาชิก การร่วมกิจการกันมีเป้าประสงค์และความหมายร่วมกัน และมีการสร้าง องค์ความรู้ขึ้นเป็นที่รับรู้ร่วมกัน เชื่อมต่อการพัฒนางานที่ทำอยู่ในขณะนั้นและพัฒนาความสามารถของบุคคล กลุ่มคนที่ปฏิบัติงานด้วยกัน โดยใช้องค์ความรู้ การปฏิสัมพันธ์ของคน การแลกเปลี่ยนซึ่งเป็นหัวใจสำคัญในการจัดการความรู้ การร่วมปฏิบัติงาน เป็นตัวขับเคลื่อนให้มีการพัฒนา

3. แนวคิดผู้นำ และบทบาทของผู้นำ

ในการศึกษาครั้งนี้ถ้าจะกล่าวถึงผู้นำว่ามีความสำคัญอย่างไร ผู้ศึกษาก็คงจะต้องอธิบายว่า ผู้นำมีความสำคัญในฐานะตัวแทนของการแก้ไขปัญหาคความยากจน การเป็นหนี้สิน โดยที่นำพาชาวบ้านให้หลุดพ้นจากสภาวะอันไม่พึงประสงค์ไปสู่ชีวิตที่ดีขึ้น ท่ามกลางภาวะการณ์เปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วของชุมชน ดังนั้นต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับผู้นำและรู้จักผู้นำให้มากขึ้น ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ผู้นำชุมชน

ถ้ากล่าวถึงผู้นำนั้น จะเห็นได้ว่าผู้นำมีมาตั้งแต่ในอดีต ซึ่งในอดีตผู้นำก็จะเป็นผู้ปกครองชุมชนที่มีบารมี ใจถึง สามารถปกป้องคุ้มครองหมู่บ้านและชาวบ้านได้ จึงจะได้รับการยอมรับ อำนาจเบ็ดเสร็จอยู่ที่ผู้นำแต่ผู้เดียว ต่อมาผู้นำจะเปลี่ยนแปลงอยู่บ้างก็เพื่อทำงานเพื่อตอบสนองต่อ นโยบายรัฐบาลแทนการปกป้องคุ้มครองชาวบ้าน และต่อมาภาพของผู้นำที่ไม่ใช่ผู้นำทางการก็เริ่มผุดขึ้นและเข้ามามีบทบาทพอ ๆ กับผู้นำทางการ ดังจะเห็นได้จากการนิยามความหมายของนักวิชาการ อาทิเช่น เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2543, น. 127) กล่าวถึง ผู้นำว่า เป็นผู้ที่มีความรู้ ผู้ที่ใช้เหตุผลสามารถประยุกต์ใช้ความรู้นั้นได้อย่างชาญฉลาดใช้ความรู้ได้ถูกคน ถูกเวลา สามารถวิเคราะห์อดีต เข้าใจปัจจุบันและคาดการณ์อนาคตได้ รวมทั้งเป็นผู้ที่มีอุดมการณ์ในการดำเนินชีวิตปรารถนาอุทิศตัวเพื่อการเผยแพร่แนวความคิดและถ่ายทอดสัจจะทางปัญญาที่เป็นประโยชน์แก่สังคมด้วยวิธีการต่าง ๆ และเป็นบุคคลสำคัญที่เป็นตัวแทนในการเปลี่ยนแปลงประเทศ หรือสามารถช่วยเหลือบ้านเมืองได้ นอกจากคำว่าผู้นำ ผู้รู้ เรายังเรียกผู้นำได้ว่า ปราชญ์ชาวบ้าน (รัตนา โตสกุล และคณะ, 2548, น. 76) และได้ให้ความหมายได้ว่า

ปราชญ์ชาวบ้าน คือ ผู้ที่ได้รับการยกย่อง ยอมรับจากคนในชุมชนว่า เป็นผู้รู้ชาวบ้าน มีความสามารถในการใช้สติปัญญาของตนสั่งสมความรู้ ประสบการณ์เพื่อการดำรงชีวิต การพึ่งตนเองแล้วแบ่งปันเพื่อแผ่ ถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ด้วยวิธีการต่าง ๆ โดยอาศัยพลังศรัทธาทางศาสนา คติธรรม ความเชื่อตามคำสอนทางศาสนา รวมถึงการนำประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรมอันเป็นรากเหง้าของกลุ่มตนมาเป็นเครื่องมือ กลไก ในการถ่ายทอดความรู้หรือประสบการณ์เหล่านั้น

Fritjof Capra (วิศิษฐ์-ณัฐพล วัชวิญญู และคณะ, ผู้แปล, 2548, น. 159) กล่าวถึงความเป็นผู้นำสองแบบคือ ผู้นำจะเป็นผู้ที่มีวิสัยทัศน์ สามารถสื่อวิสัยทัศน์นั้นได้เป็นเรื่องเป็นราว โดยสื่ออย่างมีสีสันและมีพลังดึงดูด ทั้งยังเป็นบุคคลที่การกระทำของเขาได้แผ่ไว้ซึ่งค่านิยม อันเป็นแบบอย่างให้ผู้อื่นปฏิบัติตาม ความสามารถที่จะมีวิสัยทัศน์ที่ชัดเจนทั้งในทางอุดมคติและปฏิบัติจริง ส่วนคำเป็นผู้นำอีกประการคือ ความสามารถในการเอื้ออำนวยให้เกิดปรากฏการณ์ใหม่ ๆ สร้างสรรค์และการใช้อำนาจที่ไม่นั้นเปลี่ยนเป็นการให้กำลังใจแก่ผู้อื่น

ผู้นำนั้นมีความสำคัญยิ่งในการพัฒนา โดยเฉพาะผู้นำในระดับท้องถิ่น เพราะผู้นำในระดับท้องถิ่นสามารถนำพาท้องถิ่นไปสู่การพัฒนาที่มีความเหมาะสมกับท้องถิ่นของตนและการเชื่อมโยงไปสู่การพัฒนาในระดับประเทศ และองค์ประกอบที่สำคัญของผู้นำท้องถิ่นนั้นก็มียุทธศาสตร์ประกอบที่หลากหลาย ดังที่ พระธรรมปิฎก (2541, น. 3, 4) ได้อธิบายถึงองค์ประกอบของผู้นำไว้ 6 ประการ คือ

1. ตัวผู้นำ จะต้องมีความสมบูรณ์ภายในของตนเองเป็นจุดเริ่มและเป็นแกนกลางไว้
2. ผู้ตามโยงด้วยคุณสมบัติที่สัมพันธ์กับผู้ตาม หรือเราอาจจะไม่เรียกว่าผู้ตาม ในพุทธศาสนาก็ไม่ได้นิยมใช้คำว่า ผู้ตาม เราอาจจะใช้คำว่า “ผู้ร่วมไปด้วย”
3. จุดหมาย โยงด้วยคุณสมบัติที่สัมพันธ์กับจุดหมาย เช่น จะต้องมีความชัดเจนเข้าใจถ่องแท้และแน่วแน่ในจุดหมาย เป็นต้น
4. หลักการและวิธีการ โยงด้วยคุณสมบัติที่สัมพันธ์กับหลักการและวิธีการที่จะทำให้สำเร็จผลบรรลุจุดหมาย
5. สิ่งที่จะทำ โยงด้วยคุณสมบัติที่สัมพันธ์กับสิ่งที่จะทำ
6. สถานการณ์ โยงด้วยคุณสมบัติที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมหรือสิ่งที่ประสบซึ่งอยู่ภายนอก ว่าทำอย่างไรจะผ่านไปได้ด้วยดี ในท่ามกลางสังคม สิ่งแวดล้อม หรือสิ่งที่ประสบ เช่น ปัญหา เป็นต้น

ประเภทของผู้นำชุมชน

ประเภทของผู้นำชุมชนนั้นสามารถแบ่งให้เห็นชัด ๆ จะแบ่งได้ 2 ประเภท คือ

1. ผู้นำที่เป็นทางการ คือ มีบทบาทมีตำแหน่งอยู่ในหมู่บ้านอยู่แล้ว เช่น อบต. อสม. ผู้ใหญ่บ้าน ฯลฯ ซึ่งผู้นำเหล่านี้ถือว่าเป็นบุคคลที่สังคมการันตีได้ระดับหนึ่งแล้วว่า เป็นบุคคลที่ชุมชนศรัทธา เชื่อมั่นไว้วางใจ โดยตำแหน่ง คือ มีคุณสมบัติความเป็นผู้นำอยู่แล้ว เพียงแต่เพิ่มเติมเรื่องของความเสียสละและความมุ่งมั่นตั้งใจจริง รับผิดชอบงานส่วนรวมอย่างเต็มที่ทุกอย่าง

2. ผู้นำไม่เป็นทางการ คือ เป็นบุคคลที่มีความมุ่งมั่นตั้งใจจริง เสียสละเพื่อส่วนรวม มีความมุ่งมั่นรับผิดชอบสูง จนสามารถทำกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งจนประสบผลสำเร็จมีผลงานจับต้องได้ บุคคลเหล่านี้ต้องใช้ความสามารถค่อนข้างสูงจึงจะทำให้คนอื่นยอมรับได้ แต่ถ้าทำได้ถือว่าเป็นตำแหน่งที่ถาวรติดตัวไปนาน แต่ตำแหน่งผู้นำที่ไม่เป็นทางการ ความเป็นผู้นำจะติดตัวตลอดไปจนกว่าจะตาย ขอเพียงแค่เจ้าตัวรักษาคูณสมบัติหรือเครดิตที่ตนเองสร้างขึ้นให้อยู่ติดตัวตลอดไปอย่างเสมอต้นเสมอปลายและไม่ลืมตัวที่แท้จริงของตนเอง

นอกจากนี้ ยังมีนักวิชาการที่ทำการศึกษารวบรวมการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชนด้านการจัดองค์กรชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง (สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ, 2549, น. 89-90) ผู้นำที่เป็นผู้อยู่ในชุมชนมีหลากหลายประเภท ดังนี้

1. ผู้นำทางพิธีกรรม หมอพื้นบ้าน หมอยาสมุนไพร หมอพราหมณ์ประกอบพิธีกรรม หมอเจ้าหมอ น้ามนต์ ผีฟ้า ฯลฯ

2. ผู้นำทางการผลิต ได้แก่ หัตถกรรม (ทอผ้า ทอเสื่อหวาย จักสาน ช่างไม้ ช่างปูน เกษตรผสมผสาน)

3. ผู้นำการแก้ปัญหาเด็กและเยาวชน มีทั้งครู อาจารย์ อบต. กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และผู้ปกครอง

4. ผู้นำทางคุณธรรม ได้แก่ ผู้ประพฤติดีประพฤติชอบ มีคุณธรรม ศีลธรรม ซื่อสัตย์สุจริต และเป็นตัวอย่างให้กับผู้อื่นได้

5. ผู้นำด้านการบริหารจัดการ สามารถจัดการกลุ่ม การเงิน การบัญชี รายงาน การประสานงานภายในภายนอก การระดมทุนภายใน-ภายนอกชุมชนได้ มีศิลปะและเทคนิคในการพูดจาและการดึงดูดผู้อื่นเข้ามามีส่วนร่วมในกลุ่มองค์กรได้

6. ผู้นำด้านการผลิต มีความรู้ความสามารถ คิดเป็นวิเคราะห์เป็น แก้ปัญหาเป็น เป็นที่พึ่งและให้คำปรึกษาต่าง ๆ แก่สมาชิกได้

ผู้นำเหล่านี้มีทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ถือได้ว่าเป็นภูมิปัญญาแห่งการพัฒนาที่เสมือนหนึ่งนางเอกและพระเอกของชุมชนในการนำพางานพัฒนาให้บรรลุผลสำเร็จตามที่ปรารถนา และเมื่อจำแนกผู้นำในรายละเอียด พบว่า มีลักษณะเด่น ๆ แตกต่างกัน ดังนี้ คือ

1. ผู้นำผู้หญิง มีความสอดคล้องกับกิจกรรมออมทรัพย์ การดูแลการใช้จ่ายเงินทุนต่าง ๆ ได้ดี การป้องกันและแก้ไขปัญหาเด็กและเยาวชน
2. ผู้นำยากจน กลุ่มคนจนที่ดูแลกันเอง ย่อมเห็นใจผู้หวั่นความทุกข์ยาก ของคนจนด้วยกันเอง
3. ผู้นำอาวุโส มีประสบการณ์งานพัฒนา มีบทเรียนและข้อสรุปในทิศทางของการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจด้วยการผลิตเพื่อยังชีพแล้วจึงขาย มีศีลธรรม คุณธรรม ประหยัด อุดม และไม่หลงไปในวัตถุ
4. ผู้นำบูรณาการ ที่สามารถประสานได้ทั้งผู้นำทางการและไม่ทางการ ทำงานประชาคมผู้นำองค์กรชุมชน สามารถนำพาชุมชนไปสู่ความสุข ความสามัคคีได้ ท่ามกลางกระแสธาราของเงินตราและวัตถุ

ในความเป็นจริงไม่ว่าผู้นำจะมาจากประเภทไหน มีตำแหน่งอย่างไร ขอเพียงให้ผู้นำเป็นผู้ที่มีความสามารถที่จะนำชาวบ้านในด้านที่ผู้นำนั้นมีความสามารถ โดยผู้นำมีจิตสำนึกและอุดมการณ์ที่จะยังประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่ชุมชน โดยไม่ต้องรอคำสั่งให้ปฏิบัติการใด ๆ จากอำนาจทางการ

บทบาทของผู้นำชุมชน

และบทบาทของผู้นำนั้น ถือว่า เป็นส่วนสำคัญที่ผู้นำแต่ละท่านกระทำโดยไม่จำเป็นต้องเหมือนกัน และบทบาทของผู้นำชุมชนนั้นมันเอื้ออำนวยต่องานพัฒนาชุมชน และเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้าน ชุมชนท้องถิ่นพัฒนา ดังเช่น รายงานวิจัย เรื่อง กระบวนการเรียนรู้และจัดการความรู้ของชุมชนด้านการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน ในโครงการจัดกระบวนการเรียนรู้เพื่อลดการใช้สารเคมีสู่เกษตรยั่งยืน อ.ขุนยวม จ.แม่ฮ่องสอน ในรายงานการวิจัยได้สรุปความคิดเห็นของชาวบ้าน ถึงบทบาทของผู้นำว่าควรจะเป็นอย่างไร ที่จะสามารถอำนวยให้ชุมชนเป็นสุขได้ โดยในรายงานสรุปไว้ว่า

1. บางคนให้ความสำคัญต่อการเสริมสร้างความสามัคคีในชุมชน โดยผู้นำต้องมีความยุติธรรมในการจัดการกับปัญหา

2. บางคนให้ความสำคัญในแง่ของการสร้างการมีส่วนร่วมโดยรับฟังความคิดเห็นของคนอื่นด้วยเหตุและผล และสนับสนุนให้คนรุ่นใหม่เข้ามาเป็นแกนนำในการพัฒนา

3. บางคนให้ความสำคัญในแง่ของการเรียนรู้คือ การหาประสบการณ์ด้วยตนเอง นำความล้มเหลวในการทำงานเป็นบทเรียน เพื่อปรับปรุงแก้ไข และแลกเปลี่ยนกับผู้ที่มีประสบการณ์อย่างดีและต้องแสวงหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอ

4. บางคนสนใจด้านบุคลิกภาพของผู้นำที่ต้องเสียสละต่อส่วนรวม

5. บางคนมองว่าผู้นำต้องมีแนวทางการสร้างการมีส่วนร่วมในชุมชน พยายามถ่ายทอดเรื่องราวต่าง ๆ ที่มีโอกาสได้พบเห็นต่อชุมชน พูดให้ฟังบ่อย ๆ และรับฟังความคิดเห็นของคนอื่น ๆ

รัตนา โตสกุล และคณะ ได้ทำการศึกษา ภูมิปัญญาในการจัดการความรู้ของชุมชน กล่าวว่า ต้นแบบแนวคิดหลักของเครือข่ายอินแปง ซึ่งมีกระบวนการและขั้นตอนการดำเนินงานที่นำไปสู่ประสิทธิภาพ ดังนี้

1. ประชุมสร้างความเข้าใจ ผู้นำกลุ่มอินแปงจัดให้มีการประชุมสมาชิก เพื่อชี้แจงหลักแนวคิดและความมุ่งหมายของกลุ่มในการดำเนินงาน และเป็นการเปิดโอกาสให้มีการซักถาม แลกเปลี่ยนความคิดเห็นถึงเป้าหมายของความสำเร็จของกลุ่ม

2. การวิเคราะห์ปัญหาค้นหาสาเหตุของปัญหา สมาชิกกลุ่มมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ปัญหาร่วมกัน เพราะสมาชิกแต่ละคนก็ล้วนมีประสบการณ์และความรู้ความสามารถที่แตกต่างกัน เมื่อมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ก็ย่อมทำให้ได้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์

3. วิเคราะห์แนวทางแก้ปัญหา ผู้นำจะต้องเป็นผู้กระตุ้นให้สมาชิกได้มีส่วนร่วมและพยายามให้สมาชิกออกความคิดเห็นให้มากที่สุด

4. ดำเนินการตามแผน หลังจากที่มีการมอบหมายหน้าที่ความรับผิดชอบ ผู้นำต้องคอยควบคุม ติดตามการดำเนินงานเพื่อให้เป็นไปตามแผน และแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น

5. ติดตามประเมินผล และการปรับปรุงกิจกรรมการดำเนินงาน ผู้นำได้มีการจัดประชุมสมาชิกเพื่อประเมินผลการดำเนินงานที่ผ่านมา

6. สรุปบทเรียน ในการดำเนินงานที่ประสบความสำเร็จที่ผ่านมา เพื่อสรุปเป็นบทเรียนสำหรับแก้ปัญหา

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ (2549, น. 107-108) ยังได้ศึกษากระบวนการเรียนรู้ และจัดการความรู้ของชุมชนด้านการจัดองค์กรชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง กล่าวว่า นักพัฒนาที่ลงไปทำงานร่วมกับชุมชน ซึ่งมีบทบาทจัดการความรู้ในลักษณะของการประสานงาน การจัดเวทีต่าง ๆ การตั้งประเด็นคำถามให้คิด การสรุปประเด็นสาระสำคัญ การบันทึกและการคืนข้อมูลสู่

ชุมชน การจัดการกระบวนการเรียนรู้โดยผ่านการศึกษางาน เป้าหมายเป็นไปเพื่อกระตุ้นให้เยาวชน และผู้นำหันมาสนใจชุมชนมากขึ้นจากเดิมที่ห่างเหินไปสนใจเรื่องอื่น ๆ มากกว่า จากความสนใจ นำไปสู่การมีส่วนร่วมมีส่วนแก้ไขปัญหาและวิกฤตต่าง ๆ ของชุมชน จนร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ ร่วมปฏิบัติ ร่วมสรุปบทเรียน ติดตาม ประเมินและร่วมรับผลประโยชน์ สำหรับบทบาทของผู้นำ ได้สรุปไว้ว่า ผู้นำ มีบทบาทเป็นผู้ดำเนินงาน หรือที่เรียกว่า “คุณกิจ” ทำหน้าที่เก็บข้อมูล ค้นหา ความรู้ ปฏิบัติการ ขยายผล สร้างนวัตกรรมการเรียนรู้ ต่าง ๆ พร้อมทั้งยังได้กล่าวถึง บทบาท และบุคลิกภาพของผู้นำ ที่ทำให้ได้รับการยอมรับจากชุมชน คือ

1. ให้ความสนใจใฝ่รู้ศึกษาด้วยตนเองอยู่เสมอ ไม่ว่าจะเป็นคนช่างสังเกต ทดลอง ปฏิบัติ ผ่านการพูดคุยแลกเปลี่ยนทางความคิด ศึกษาดูงานภายนอก เผยแพร่
2. กล้าทดลองทำสิ่งใหม่ ๆ เรียนรู้ลองผิด ลองถูก ซึ่งช่วงแรกอาจไม่ถูกยอมรับ แต่เมื่อเวลาผ่านไปสักระยะหนึ่งผู้นำได้พิสูจน์ให้ชาวบ้านด้วยกันเห็นว่าวิธีการของตนเป็นวิธีทางเลือกหนึ่งในการแก้ปัญหา
3. เป็นคนช่างคิด ช่างทำ ช่างสังเกต จดจำ ทำให้สามารถสรุปบทเรียนได้เร็ว และ แยกแยะข้อมูลได้ดี มีความสามารถในการวิเคราะห์และแก้ไขข้อผิดพลาดได้หากเกิดการผิดพลาดขึ้น
4. มีความเป็นตัวของตัวเอง รวมทั้งความสามารถในการประสานงาน บุคคล องค์กร และสถาบันต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกชุมชนเพื่อระดมทรัพยากรมาแก้ปัญหาชุมชน
5. มีความเข้าใจชุมชนของตนเองและสังคมภายนอกชุมชน จนสามารถวิเคราะห์ถึง สภาพปัญหาของชุมชนและสาเหตุของปัญหาได้

ในการจัดการความรู้ วิจารณ์ พานิช ผู้ซึ่งมีความเชี่ยวชาญในด้านการจัดการความรู้ อย่างมากมาย ได้กล่าวถึง “คนสำคัญของการจัดการความรู้” ที่มีบทบาทหน้าที่ต่าง ๆ ในการที่จะทำให้การจัดการความรู้ประสบผลสำเร็จ คือ (1) คุณเอื้อ ซึ่งจะทำหน้าที่จัดการระบบของการจัดการความรู้ (2) คุณอำนวย ที่จะส่งเสริมให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และอำนวยความสะดวกแลกเปลี่ยน รวมถึงเป็นผู้กระตุ้น (3) คุณกิจ ซึ่งเป็นผู้ดำเนินกิจกรรมจัดการความรู้ (4) คุณลิขิต ทำหน้าที่จดบันทึก (5) คุณประสาน ทำหน้าที่ประสานงานเครือข่ายการจัดการความรู้ระหว่าง องค์กร (6) คุณวิศาสตร์ ที่เป็นผู้ช่วยให้ระบบการจัดการความรู้ที่มีระบบ IT ที่เหมาะสมใช้งาน

การเรียนรู้ของเกษตรกร

จากการศึกษาถึงรูปแบบการเรียนรู้ของเกษตรกร กรณีศึกษาในภาคกลาง โดย ภาควิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรและทรัพยากร คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ได้ ทำโครงการวิจัย เรื่อง การพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน : กรณีศึกษาภาคกลาง พบว่า รูปแบบ

การเรียนรู้ของเกษตรกรที่เป็นผู้นำสามารถแบ่งได้เป็น 10 รูปแบบตามขั้นตอน ของกระบวนการเรียนรู้ดังต่อไปนี้

1. เรียนรู้จากชีวิต เป็นการทบทวนประสบการณ์ตรงที่เกิดขึ้นในชีวิตของตนเอง ในช่วงชีวิตที่ผ่านมา ตนเองและชุมชนมีความเปลี่ยนแปลงอย่างไร การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดขึ้น เพราะปัจจัยใด การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจะส่งผลอย่างไรต่อชีวิตและชุมชน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นสิ่งที่ต้องการหรือไม่ และอะไรจะเป็นบทเรียนสำหรับการปรับเปลี่ยนวิถีในการดำเนินชีวิต ของตนเองต่อไป จากการศึกษาพบ การเรียนรู้จากชีวิตเป็นรูปแบบการเรียนรู้ที่พบได้และมีความสำคัญในทุกกรณีศึกษา และมักจะเป็นรูปแบบการเรียนรู้แรกที่น่าไปสู่การเรียนรู้ในรูปแบบการเรียนรู้อื่น ๆ ต่อไป

2. เรียนรู้จากสถานการณ์ปัจจุบัน การเรียนรู้จากปัจจุบัน เป็นการทบทวน พิจารณา ปัญหา และโครงสร้างของปัญหา ที่ตนเองประสบอยู่ในปัจจุบัน ตลอดจนแนวทางออกที่มีอยู่ ทั้งแนวทางเดิมและแนวทางที่จะมีขึ้นมาใหม่ เพื่อใช้เป็นแนวทางที่จะตัดสินใจ ในการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิต หรือใช้เป็นแรงจูงใจ ให้เกิดการเรียนรู้ใหม่ ๆ ขึ้น จากการศึกษาพบว่า การเรียนรู้จากสถานการณ์ปัจจุบันเป็นรูปแบบการเรียนรู้ที่พบได้ และมีความสำคัญในทุกกรณีศึกษา และเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการเรียนรู้ จากชีวิตและนำไปสู่การเรียนรู้รูปแบบอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน

3. เรียนรู้จากอดีต การเรียนรู้จากอดีตเป็นความพยายามในการค้นหาแนวทางเลือก ในรูปแบบวิถีการผลิตและการดำเนินชีวิต โดยการย้อนกลับไปทบทวนและพิจารณาว่า ในอดีตนั้นบรรพบุรุษและชุมชนของตนเองอาศัยอยู่ได้อย่างไร พึ่งพาตนเองและพึ่งพาซึ่งกันและกันอย่างไร อะไรคือแนวคิดและภูมิปัญญาพื้นบ้านที่สามารถนำมาปรับใช้ได้ในปัจจุบัน จากการศึกษาพบว่า การเรียนรู้จากอดีตยังไม่มีมีความสำคัญมากนักในเกษตรกรกรณีศึกษาส่วนใหญ่ โดยการเรียนรู้แบบนี้จะมีความสำคัญมากในหมู่เกษตรกรที่ค่อนข้างมีอายุมาก

4. เรียนรู้จากธรรมชาติ การเรียนรู้จากธรรมชาติก็เป็นความพยายามในการแสวงหาแนวทางและวิทยาการในการผลิตที่เหมาะสม โดยการวิเคราะห์ประสบการณ์ ความรู้และหลักของธรรมชาติที่มีอยู่มาปรับใช้กับการผลิตแบบเกษตรยั่งยืน และการดำเนินชีวิตของตนเอง โดยเน้นความหลากหลาย ความสมดุล และการพึ่งพาซึ่งกันและกัน

5. เรียนรู้จากธรรมะ การเรียนรู้จากธรรมะเป็นรูปแบบการเรียนรู้อีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งพยายามหาหลักการอันเป็นแนวคิดรวบยอดในการดำเนินชีวิต โดยการนำหลักธรรมะของศาสนามาประยุกต์ใช้เป็นหลักปฏิบัติในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน การดำเนินชีวิตและการ

จัดการชุมชน โดยเฉพาะหลักการพึ่งตนเอง หลักการไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน และหลักการปฏิบัติธรรมด้วยการทำงาน

6. เรียนรู้จากเพื่อนร่วมแนวทาง การเรียนรู้จากเพื่อนร่วมแนวทาง เป็นการศึกษา แลกเปลี่ยนประสบการณ์ และบทเรียนของผู้ที่พัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนเช่นเดียวกัน โดยอาจเป็นผู้ที่ดำเนินการในรูปแบบหรือลักษณะที่แตกต่างกันไปรวมถึงการเรียนรู้เกี่ยวกับแนวทางและเทคนิคในการจัดการไร่นา ตามวิธีการผลิตแบบเกษตรยั่งยืน ของเกษตรกรผู้อื่น ผ่านทางการศึกษาดูงาน และการประชุมแลกเปลี่ยนกันในกลุ่มหรือเครือข่าย การเรียนรู้จากเพื่อนแนวทางจึงเป็นทั้งการแสวงหาแนวคิดรวบยอดในการดำเนินการ และบุกเบิกประเด็นการเรียนรู้ครั้งใหม่เพื่อต่อยอดการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน

7. เรียนรู้จากวิชาการ การเรียนรู้จากวิชาการเป็นการค้นหาแนวคิดรวบยอดที่เหมาะสม มาประยุกต์ใช้กับตนเอง โดยการเรียนรู้จากสื่อของหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งภาครัฐและภาคเอกชนที่ได้ทำการศึกษาค้นคว้าอย่างเป็นระบบทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน และกิจกรรมที่เกี่ยวข้อง อันเป็นส่วนที่ช่วยเสริมสร้างการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนให้ดีขึ้น โดยเฉพาะเมื่อมีประสบการณ์กับภูมิปัญญาดั้งเดิมที่มีอยู่

8. เรียนรู้จากการทำงาน การเรียนรู้จากการทำงานเป็นการศึกษาและสรุปบทเรียนที่ได้รับจากการทดลอง และดำเนินการปฏิบัติด้วยตนเองในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน และกิจกรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่อง ซึ่งอาจได้รับคำแนะนำหรือแรงบันดาลใจมาจากการเรียนรู้ตามรูปแบบอื่น ๆ ที่กล่าวถึงมาข้างต้น ดังนั้น การเรียนรู้ในรูปแบบนี้จึงสามารถช่วยให้เกษตรกรสามารถประมวลและประเมินความรู้ที่ตนได้รับมา และพัฒนาการจัดการไร่นาตามแนวเกษตรแบบยั่งยืนให้ดีขึ้นได้ต่อไป ทั้งนี้จากการศึกษาพบว่า การเรียนรู้แบบนี้ถือว่าเป็นรูปแบบการเรียนรู้ที่มีความสำคัญมากสำหรับเกษตรกรกรณีศึกษาทุกราย และมีผลให้เกิดการเรียนรู้ในรูปแบบและประเด็นอื่น ๆ ต่อไป

9. เรียนรู้จากการวิจัย การเรียนรู้จากการวิจัยมีวัตถุประสงค์ที่คล้ายคลึงกับการเรียนรู้จากการทำงาน กล่าวคือ เป็นการทบทวนและสรุปบทเรียนที่ได้รับจากการทดลอง และดำเนินการปฏิบัติ เพียงแต่การเรียนรู้จากการวิจัยจะเป็นการดำเนินอย่างเป็นระบบ โดยมีการนำความรู้ทั้งจากหลักวิชาการ จากการทำงาน และจากการแลกเปลี่ยน มาบันทึกทดลอง และทำการวิเคราะห์หรือสังเคราะห์ผลที่เกิดขึ้น จนได้องค์ความรู้ใหม่ที่สามารถนำไปใช้ในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนในพื้นที่อื่น ๆ หรือชุมชนอื่น ๆ ได้ต่อไป อนึ่งการวิจัยบางประเภทอาจไม่มีส่วนช่วยสร้างการเรียนรู้ให้แก่เกษตรกร ดังนั้น รูปแบบของการวิจัยจะต้องเป็นการวิจัยแบบมีส่วนร่วม

คือ เปิดโอกาสให้เกษตรกรได้เข้ามาเรียนรู้ในกระบวนการวิจัยด้วย จึงจะเกิดประโยชน์ในกระบวนการเรียนรู้อย่างแท้จริง

10. เรียนรู้จากอนาคต การเรียนรู้จากอนาคตเป็นการประเมินและสังเคราะห์ภาพแห่งความเปลี่ยนแปลงที่ตนเองปรารถนา รวมถึงการกำหนดทิศทางและอนาคตที่ตนเองอยากให้เป็น (บางครั้งเรียกว่า ภาพฝัน หรือวิสัยทัศน์) และแนวทางที่จะทำให้ตนเองได้เป็นไปหรือพัฒนาตามทิศทางนั้น รูปแบบของการเรียนรู้จากอนาคต คือ กิจกรรมการวางแผน ไม่ว่าจะเป็นแผนของชุมชน แผนพัฒนาการเกษตรระดับตำบล หรือแผนเฉพาะตน ดังนั้น การเรียนรู้จากอนาคตจึงเป็นเสมือนของผลผลิตจากการเรียนรู้ในรูปแบบต่าง ๆ ข้างต้น ในขณะเดียวกัน การเรียนรู้จากอนาคตเป็นตัวกำหนดรูปแบบและประเด็นการเรียนรู้ที่จะเกิดขึ้นต่อไป

การศึกษาพบว่ารูปแบบการเรียนรู้ทั้ง 10 รูปแบบที่มีอยู่นี้ ในทางปฏิบัติเกษตรกรแต่ละรายมักจะเลือกใช้รูปแบบการเรียนรู้ที่มีอยู่เกือบทุกรูปแบบ เพียงแต่เกษตรกรแต่ละรายอาจเน้นรูปแบบการเรียนรู้ที่แตกต่างกัน ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น โดยเห็นได้ชัดเจนว่า การเรียนรู้จากชีวิต การเรียนรู้จากสถานการณ์ปัจจุบัน การเรียนรู้จากการทำงาน และการเรียนรู้จากอนาคต ถือเป็นรูปแบบการเรียนรู้หลักของเกษตรกรกรณีศึกษาในภาคกลาง ส่วนรูปแบบการเรียนรู้ในอีก 6 รูปแบบที่เหลือจะมีน้ำหนักมากน้อยต่างกันในเกษตรกรแต่ละราย โดยมีปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการเน้นหรือให้ความสำคัญกับรูปแบบการเรียนรู้ของเกษตรกรที่แตกต่างกัน ดังต่อไปนี้ คือ

1. ประสบการณ์และภูมิหลังของเกษตรกร ซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญมากโดยเฉพาะในรูปแบบการเรียนรู้จากอดีต การเรียนรู้ธรรมชาติ การเรียนรู้จากธรรมชาติ และการเรียนรู้จากวิชาการ

2. การจัดการองค์กรและเครือข่ายของเกษตรกร ซึ่งเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญมากในการส่งเสริมรูปแบบการเรียนรู้จากเพื่อร่วมแนวทาง รวมถึงการสนับสนุนการร่วมกันเรียนรู้ในรูปแบบอื่น ๆ ซึ่งต้องการระดมความรู้ที่อาจไม่ได้มีอยู่สมบูรณ์ในเกษตรกรรายใดรายหนึ่ง แต่สามารถทำให้สมบูรณ์ขึ้นได้ จากการดำเนินการหรือระดมความรู้กันเช่น การเรียนรู้จากธรรมชาติ การเรียนรู้จากธรรมชาติ การเรียนรู้จากอดีต และการเรียนรู้จากการวิจัย

3. การสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก ซึ่งจะมีส่วนเป็นอย่างมากต่อการเรียนรู้ในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะการเรียนรู้ที่เกษตรกรทั่วไปในเขตภาคกลางยังขาดทักษะและความชำนาญอยู่เช่น การเรียนรู้จากวิชาการ การเรียนรู้จากการวิจัย และการเรียนรู้จากอดีต

นอกจากนี้ รูปแบบการเรียนรู้แต่ละรูปแบบยังอาจมีความเหมาะสมกับขั้นตอนในวัฏจักรการเรียนรู้ที่แตกต่างกันอีกด้วย โดยหากยึดตามวัฏจักรการเรียนรู้ของ Mc Carthy (อ้างถึงใน ศักดิ์ชัย นิรัญทวี และ ไพเราะ พุ่มมัน, 2550)

1. การเรียนรู้จากชีวิต และการเรียนรู้จากสถานการณ์ปัจจุบัน อาจมีความเหมาะสมเป็นพิเศษสำหรับขั้นตอนการสร้างประสบการณ์ และขั้นตอนการวิเคราะห์ประสบการณ์ (ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ 1 และ 2 ของวัฏจักรการเรียนรู้) โดยมีผลให้เกษตรกรตระหนักถึงความจำเป็นในการเรียนรู้ครั้งใหม่ ซึ่งก็คือ ความพยายามหาแนวทางการเกษตรเพื่อความยั่งยืน

2. การเรียนรู้จากอดีต การเรียนรู้จากธรรมชาติ การเรียนรู้จากธรรมชาติ การเรียนรู้จากวิชาการ และการเรียนรู้จากเพื่อนร่วมแนวทาง อาจมีความเหมาะสมเป็นพิเศษสำหรับขั้นตอนการปรับประสบการณ์เป็นความคิดรวบยอด และขั้นตอนการพัฒนาความคิดด้วยข้อมูล (ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ 3 และ 4 ของวัฏจักรการเรียนรู้) ซึ่งเป็นขั้นตอนที่เกษตรกรต้องศึกษาและสรุปแนวทางเบื้องต้นในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน ที่เชื่อว่าเหมาะสมกับตนเอง (ขั้นตอนตามหลักพุทธธรรมเรียกว่า ปริยัติ หรือการศึกษาจากประสบการณ์และองค์ความรู้ที่มีอยู่แล้ว)

3. การเรียนรู้จากการทดลองด้วยตนเอง อาจมีความเหมาะสมเป็นพิเศษกับขั้นตอนการทำตามแนวคิดที่กำหนดขึ้น และขั้นตอนการสร้างงานตามความถนัดของตนเอง (ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ 5 และ 6 ของวัฏจักรการเรียนรู้) โดยเป็นขั้นตอนที่เกษตรกรลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง (ขั้นตอนนี้ตามหลักพุทธธรรมเรียกว่า ปฏิบัติ หรือการดำเนินการด้วยตนเอง)

4. การเรียนรู้จากการวิจัย การเรียนรู้จากเพื่อนร่วมแนวทาง และการเรียนรู้จากอนาคต อาจมีความเหมาะสมเป็นการเฉพาะกับขั้นตอนการวิเคราะห์และประยุกต์ใช้ และขั้นตอนการแลกเปลี่ยน ความรู้ ความคิดกับผู้อื่น (อันเป็นขั้นตอนที่ 7 และ 8 ของวัฏจักรการเรียนรู้) ซึ่งจะมีผลให้เกษตรกรสามารถสังเคราะห์ประสบการณ์ที่ตนเองดำเนินการมาได้ดีขึ้นและนำไปสู่ความชัดเจนในกระบวนการเรียนรู้ครั้งต่อไป (ขั้นตอนนี้ตามหลักพุทธธรรมเรียกว่า ปฏิเวธ หรือการคิดทบทวนถึงสิ่งที่ได้ดำเนินการมาเพื่อปรับปรุงและพัฒนาให้ดีขึ้น)

ทั้งนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างรูปแบบการเรียนรู้และขั้นตอนต่าง ๆ ในวัฏจักรการเรียนรู้ตามที่ได้อธิบายมาข้างต้น อาจนำมาใช้เป็นแนวทางเบื้องต้นในการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้เพื่อการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน ยกตัวอย่างเช่น การเน้นการศึกษาดูงาน (หรือการเรียนรู้จากเพื่อนร่วมแนวทาง) อาจไม่เกิดผลดังที่คาดหวังไว้หากปราศจากซึ่งการเรียนรู้จากชีวิต และการเรียนรู้จากสถานการณ์ปัจจุบัน เพราะเกษตรกร (หรือผู้เรียนรู้) ยังไม่เกิดความเข้าใจถึงความสำคัญและความต้องการที่จะเรียนรู้ของตนเอง

จากที่กล่าวถึงผู้นำมาทั้งหมด จะพบว่าผู้นำมีความสำคัญหลากหลาย หากจะสรุปเป็นภาพรวม อาจกล่าวได้ว่า ผู้นำชุมชนต้องมีคนนับถือ ต้องครองตนอยู่ในศีลธรรมที่ดี เพื่อเป็นตัวอย่างให้กับคนรุ่นหลัง ซื่อสัตย์ รับผิดชอบต่อหน้าที่ เสียสละ ช่วยเหลือชาวบ้าน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ จริงใจ จริงจัง ให้ชุมชนเป็นศูนย์กลางไม่ใช่ตัวผู้นำ สร้างการมีส่วนร่วมเรียนรู้ทั้ง

จากผู้รู้หรือจากคนรุ่นก่อนและจากปฏิบัติเอง และต้องถ่ายทอดสิ่งที่ได้รู้ รู้จักวิธีทำงานกับคนส่วนมาก ต้องทำงานร่วมกับชาวบ้าน หนักเอาเบาสู้ ทำทุกสิ่งทุกอย่างอย่างเดียวกับชาวบ้าน บำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่ชาวบ้าน หาแนวทางแก้ไขปัญหาของชาวบ้าน ให้ตรงจุด รับผิดชอบต่อหน้าที่ของตนเองว่าสมควรอะไร และทำบทบาทหน้าที่ให้ถูกต้อง

5. ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

บทบาทของผู้นำ

จารุพร เพ็งสกุล (2545, บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง ความคาดหวังของผู้นำชุมชนต่อบทบาทนักพัฒนาในการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชน ในพื้นที่การดำเนินงานตามแผนปฏิบัติการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเพื่อเผชิญปัญหาวิกฤต (CERCAP) ภาคใต้ ผลการศึกษาพบว่า ความคาดหวังของผู้นำชุมชนต่อบทบาทนักพัฒนา ผู้นำชุมชนมีความคาดหวังต่อบทบาทนักพัฒนาในระดับมากทุกบทบาท โดยมีความคาดหวังในการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชนในมิติทางด้านสังคมต่อบทบาทด้านวิชาการมากที่สุด รองลงมาคือการประสานงาน การวางแผน และการให้คำปรึกษา รองลงมาคือการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชนมิติทางด้านทรัพยากรธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อม มีความคาดหวังต่อบทบาทนักพัฒนาด้านการวางแผน วิชาการ การประสานงาน และการให้คำปรึกษา ส่วนการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชนมิติทางด้านเศรษฐกิจ มีความคาดหวังต่อบทบาทด้านการให้คำปรึกษามากที่สุด รองลงมา คือ การประสานงาน การวางแผน และด้านวิชาการเป็นอันดับสุดท้าย และการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชนมิติทางด้านการเมืองการปกครอง มีความคาดหวังต่อบทบาทนักพัฒนาด้านการวางแผน วิชาการ การประสานงาน และการให้คำปรึกษาเป็นอันดับสุดท้าย และเมื่อให้จัดอันดับในการดำเนินงานตามบทบาทนักพัฒนาโดยการเปรียบเทียบ พบว่า ผู้นำชุมชนคาดหวังบทบาทการศึกษาชุมชน การกระตุ้นการรวมกลุ่ม การระดมเงินทุน/ทรัพยากร การติดตามประเมินผล การประชาสัมพันธ์ การให้ข้อมูลข่าวสาร และการเก็บรวบรวมข้อมูล มากกว่าบทบาทหลัก 4 ด้าน ในการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชนในมิติทางด้านสังคม ทรัพยากรธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ และการเมืองการปกครอง

โสมิต ไชยประสิทธิ์ (2546, บทคัดย่อ) ได้ทำการศึกษาเรื่อง บทบาทผู้นำกลุ่มผู้สูงอายุในชุมชนชนบท ศึกษาเฉพาะกรณี: ผู้สูงอายุในตำบลหัวโพ อำเภอบางแพ จังหวัดราชบุรี โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงบทบาทของผู้สูงอายุที่มีต่อชุมชนชนบท และศึกษาถึงปัจจัยที่

ส่งผลต่อบทบาทของผู้สูงอายุที่มีต่อชุมชน และจากการศึกษาได้ค้นพบว่า บทบาทผู้สูงอายุในระดับชุมชน ผู้สูงอายุที่มีประสิทธิภาพ และมีความสามารถในการทำงานมาก่อนนั้น จะแสดงบทบาทต่อชุมชนในหลายด้าน ได้แก่บทบาทของผู้สูงอายุที่ต้องอาศัยความสามารถส่วนตัวในการเข้ามามีบทบาท เช่น ในด้านของศาสนาและพิธีกรรม บทบาทด้านสาธารณสุขพื้นบ้าน บทบาทที่ต้องอาศัยสถานภาพและตำแหน่งทางสังคม เช่น บทบาทในการช่วยเหลือชุมชน บทบาทในการเป็นผู้นำในองค์กรของชุมชน บทบาทในการแก้ไขปัญหาของชุมชนและบทบาทในด้านการเมืองท้องถิ่น สำหรับปัจจัยที่มีผลต่อบทบาทของผู้สูงอายุ โดยเฉพาะบทบาทที่มีต่อชุมชนนั้นพบว่า ผู้สูงอายุแสดงบทบาทต่อชุมชนได้เนื่องจากการมีปัจจัยพื้นฐานภายใน ได้แก่ประสิทธิภาพ และความสามารถในการทำงานตั้งแต่อดีต ปัจจัยสนับสนุน ได้แก่ปัจจัยด้านตัวบุคคล เช่น อายุ ภาวะสุขภาพ สภาพครอบครัว เศรษฐกิจ และการมีรายได้ เป็นปัจจัยที่ส่งผลให้ผู้สูงอายุได้เข้ามามีบทบาทต่อชุมชนในระดับที่แตกต่างกัน

การจัดการความรู้

พาขวัญ ลออสะอาด (2548, น. 92-94) ได้ศึกษาความสามารถในการจัดการความรู้ของสมาชิกองค์กรชุมชน จังหวัดนครนายก โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาระดับความสามารถในการจัดการความรู้ของสมาชิกองค์กรชุมชน และศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อระดับความสามารถในการจัดการความรู้ของสมาชิกองค์กรชุมชน และผลจากการศึกษาความสามารถในการจัดการความรู้พบว่า สมาชิกองค์กรชุมชนส่วนใหญ่ มีความสามารถในการจัดการความรู้ อยู่ในระดับปานกลาง และเมื่อพิจารณาความสามารถในการจัดการความรู้ในแต่ละด้าน โดยพิจารณาอันดับตามระดับค่าเฉลี่ย พบว่า สมาชิกองค์กรชุมชนมีความสามารถในการใช้ความรู้ และแลกเปลี่ยนความรู้ และการสร้างความรู้ ส่วนผลจากการศึกษา ปัจจัยที่มีผลต่อระดับความสามารถในการจัดการความรู้ พบว่า สมาชิกองค์กรชุมชนมีประสบการณ์การเป็นผู้นำอยู่ในระดับสูง และสมาชิกองค์กรชุมชนมีภาวะผู้นำ แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ และความเป็นบุคคลแห่งการเรียนรู้ อยู่ในระดับปานกลาง

วรรณิ ทองระย้า (2549, บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง กระบวนการจัดการความรู้ในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมการใช้สารเคมีของเกษตรกร : กรณีศึกษาโรงเรียนเกษตรกรในพระราชดำริบ้านหลั่น หมู่ที่ 4 ตำบลท่าฉนวน อำเภอนมโหรี จังหวัดชัยนาท มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษากระบวนการจัดการความรู้ที่นำไปสู่การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมการใช้สารเคมีในการเพาะปลูกของเกษตรกร และผลการศึกษา พบว่า เกษตรกรมีการเรียนรู้ที่เริ่มจากปัญหาการใช้ปัจจัยการผลิต

ที่มากเกินไปจนเกิดความจำเป็นก่อให้เกิดผลกระทบทั้งเรื่องของต้นทุนการผลิต สุขภาพอนามัย และสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม กระทั่งได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐจัดตั้งโรงเรียนเกษตรกรรมในพระราชดำริบ้านหลั่นขึ้นเป็นศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน และในผลของการศึกษาระบบการจัดการความรู้ที่นำไปสู่การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมการใช้สารเคมี คือ เกษตรมีการรับความรู้จากภายนอก การที่เป็นบุคคลเรียนรู้ มีการเชื่อมความรู้ภายนอกเข้ากับภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชน มีการทดลองปฏิบัติจริง การเลือกสรรความรู้ที่สามารถประยุกต์ใช้ได้ และมีการจัดแหล่งเรียนรู้สำหรับบุคคลภายนอก รวมทั้งมีการจัดเก็บข้อมูล ซึ่งทั้ง 7 ขั้นตอนของกระบวนการได้ก่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันของสมาชิกจากการดำเนินกิจกรรมการเรียนรู้ดังกล่าวที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้อย่างชัดเจน การจัดการความรู้ของเกษตรบ้านหลั่น มีลักษณะเด่นคือ มีการเรียนรู้ที่จะประยุกต์ใช้ความรู้ที่ได้รับซึ่งเป็นความรู้ใหม่ผนวกรวมกับความรู้ดั้งเดิมของชุมชน เพื่อนำมาแก้ปัญหาด้านการเกษตรของตนเองภายใต้บริบทของสังคมการเกษตรที่เปลี่ยนแปลงไปในปัจจุบัน

กชกร ชินะวงศ์ และ เกสสุดา สิทธิสันติกุล (ม.ป.ป., น. 1) ได้ศึกษาการจัดการความรู้ในชุมชน เรื่องเส้นทางการปลดหนี้ 18 ล้านบาทที่บ้าน 3 ขา อ.แม่ทะ จ.ลำปาง พบว่าชาวบ้านมีการจัดการความรู้ที่เน้นความรู้แฝง (Tacit Knowledge) โดยมีรูปแบบการจัดการความรู้ดังนี้ (1) การจัดตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ (2) ใช้กระบวนการวิจัย โดยทำบัญชีรายรับรายจ่ายของชุมชน (3) การดูงานยังที่ต่าง ๆ (4) การอบรมความรู้ เพื่อชีวิตที่เรียบง่าย ด้านจิตสำนึกในการใช้ชีวิตที่ไม่ฟุ้งเฟ้อ ความรู้เพื่อการผลิตใช้เองและขาย

จากแนวคิดทฤษฎีและผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าวข้างต้น ทำให้เข้าใจในเนื้อหาหลาย ๆ ด้าน คือ ในส่วนของเกษตรยั่งยืนที่ผู้ศึกษานำเสนอในรูปแบบเกษตรอินทรีย์ ที่ทำให้เข้าใจว่าเกษตรยั่งยืนนั้นไม่ได้เป็นแค่เพียงการผลิตอาหาร เพื่อใช้ในการดำรงชีวิตเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่เกษตรยั่งยืนเป็นการทำการเกษตรที่รักษาและฟื้นฟูคุณภาพของสิ่งแวดล้อม พร้อมทั้งเป็นการทำการเกษตรที่มุ่งเน้นความสมดุล นึกถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ เป็นการพัฒนาที่ให้ความสำคัญกับเรื่องความเสมอภาค ความเป็นธรรม ยึดหลักการพึ่งตนเองเป็นหลัก มันไม่ได้เป็นการทำการเกษตรของคนจน อย่างที่คนอื่น ๆ เข้าใจ แต่ผู้ที่ทำเกษตรยั่งยืนก็เพื่อที่จะคงไว้ และตอบสนองต่อบริบทปัจจุบันและอนาคตของตนและลูกหลาน และในการทำเกษตรยั่งยืนนั้น สามารถทำได้หลากหลายรูปแบบ ตามบริบทของแต่ละภูมิภาค และผู้ศึกษาก็สนใจในการทำเกษตรยั่งยืนในรูปแบบของเกษตรอินทรีย์ ซึ่งก็ทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจและเห็นความแตกต่างระหว่างการทำเกษตรอินทรีย์กับเคมี ว่ามีข้อแตกต่างอย่างไร ส่วนในการศึกษาแนวคิดกระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ ซึ่งเนื้อหาของทั้งสองส่วนนั้น มีความเกี่ยวข้องและเชื่อมโยง ซึ่งอาจสรุปไม่ได้อย่างแน่นอนตายตัว แต่ก็สามารถเข้าใจลักษณะสำคัญ ๆ ได้ตลอดจนแนวคิดเกี่ยวกับผู้นำที่มีความสำคัญต่อชุมชนและมีบทบาทหน้าที่ในการพัฒนาชุมชน

สำหรับงานพัฒนาชุมชนแล้วการพัฒนาที่ทรงพลังที่สุดคือ การพัฒนาที่เกิดจากการเรียนรู้ วิริเริ่ม สร้างสรรค์ จากภายใน เชื่อมโยงกับการแสวงหาความรู้จากภายนอกมาเลือกสรรเพื่อใช้ประโยชน์ ดังนั้น เกษตรยั่งยืน กระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ ถือว่าเป็นกระบวนการ และเครื่องมือในการพัฒนาคน งาน และองค์ความรู้ ของชาวบ้าน และชุมชนเอง โดยมี ผู้นำที่เป็นนักพัฒนาหลักในชุมชน ที่เป็นผู้เอื้ออำนวย (Facilitate) ให้เกิดกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกัน โดยการแลกเปลี่ยนที่ไม่แยกออกมาจากวิถีชีวิตของคนภายในชุมชน

ดังนั้นผู้ศึกษา ได้ตระหนักถึงความสำคัญของชุมชนและชาวบ้านในชุมชน จึงมีความตั้งใจที่จะศึกษา “บทบาทของผู้นำในการจัดการความรู้ของเกษตรกรทำนาเกษตรอินทรีย์” โดยใช้แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องเป็นแนวทางในการศึกษา เพื่อมุ่งแสวงหาคำตอบตามวัตถุประสงค์ จึงเป็นที่มาของกรอบแนวคิดในการศึกษา

กรอบแนวคิดในการศึกษา

